

DE ABWEHR IN NEDERLAND (1936-1945)

Onvoltooid manuscript Frans Kluiters, 2006

Bewerking Etienne Verhoeyen, 2016

1. Inleiding

Kapitän zur See Wilhelm Canaris werd begin 1935 hoofd van een organisatie die kortweg de Abwehr werd genoemd: te vertalen als ‘Afweer’ oftewel contraspionage.¹ Deze veiligheidsdienst werd uitgebouwd tot een militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst. Onder het Amt Ausland/Abwehr van het Oberkommando der Wehrmacht (OKW) in Berlijn ressorteerden in 1939 de volgende afdelingen.²

■ Abteilung I (Geheimer Meldedienst) spionage: Oberstleutnant Hans Piekenbrock; Oberst Georg Hansen medio 1943-³
Onder het hoofd ressorteerden onder andere:

Gruppe I H(eer) landmacht

I HT technische zaken

Gruppe I M(arine) marine

I MT technische zaken

Gruppe I L(uft) luchtmacht

I T(echnik) /Lw(Luftwaffe) technische zaken

Gruppe I Wi(rtschaft) economische spionage

Gruppe I G(eheim) technische ondersteuning

Gruppe I i geheime verbindingen

■ Abteilung II (Sabotage und Zerstetzung) sabotage: Major Helmuth Groscurth; Oberstleutnant Erwin Lahousen begin 1939-1943; Oberst Wessel von Freytag-Loringhoven eind 1943-⁴ Onder het hoofd ressorteerden onder andere:

Gruppe I S(abotage)

Gruppe II I(nsurgering) (politieke ondermijning)

Gruppe II T(echnik) technische ondersteuning

■ Abteilung III (Spionageabwehr) contraspionage: Oberstleutnant Rudolf Bamler 1933-; Oberstleutnant Franz-Eccard von Bentivegni 1 maart 1939-; Oberst Theodor Heinrich 15 september 1943-; Von Bentivegni.⁵ Onder het hoofd ressorteerden onder andere:

Gruppe III A administratie

Gruppe III C(ivil)

Gruppe III H veiligheids Duitse landmacht |

Gruppe III M veiligheids Duitse marine | Gruppe III W(ehrmacht)

Gruppe III L veiligheids Duitse luchtmacht |

Gruppe III F(eind) contraspionage

Gruppe III O veiligheids buiten het Rijk. Onder deze sectie ressorteerde de Geheime Feldpolizei.

■ Abteilung Z(entralabteilung) administratie: Generalmajor Hans Oster; Oberst Jacobsen 1943-⁶

¹ Brammer, *Spionageabwehr und "Geheimers Meldedienst"*, p. 149.

² Brammer, *Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst"*, p. 150. Het Amt Ausland/Abwehr was de opvolger van de op 1-6-1938 opgerichte Amtsgruppe Auslandsnachrichten und Abwehr.

³ Buchheit, *De Duitse geheime dienst*, p. 82, 325.

⁴ Buchheit, *De Duitse geheime dienst*, p. 83, 89. Höhne, *Admiraal Wilhelm Canaris*, p. 410.

⁵ Buchheit, *De Duitse geheime dienst*, p. 84. Höhne, *Admiraal Wilhelm Canaris*, p. 103, 268, 409.

⁶ Buchheit, *De Duitse geheime dienst*, p. 82.

Duitsland (en later ook de bezette gebieden) werd opgedeeld in militaire districten, Wehrkreise, en daar waren Abwehrstellen (Asten) verantwoordelijk voor de militaire veiligheid en voor gegevensvergaring in het buitenland. Deze Wehrkreise hadden elk een nummer in Romeinse cijfers, hier voor het gemak weergegeven in Arabische cijfers:

Berlin 3; Breslau 8; Danzig 20; Dresden 4; Hamburg 10; Hannover 11; Kassel 9; Königsberg 1; München 7; Münster 6; Neurenberg 13; Posen 21; Salzburg 18; Stettin 2; Stuttgart 5; Wenen 17; Wiesbaden 12.⁷ De organisatiestructuur vormde een afspiegeling van de organisatie in Berlijn.

De Asten konden een of meer regionale vertegenwoordigingen hebben, Nebenabwehrstellen (Nesten) en Meldeköpfe. Een Meldekopf (MK) was een onder een Nest ressorterende kleine vooruitgeschoven post van een Nest, waar, de naam duidt erop, agenten zich konden melden voor het afgeven van berichten en het ontvangen van opdrachten. Zo werd medio 1935 de oprichting van een MK te Aken in de vorm van een V-man goedgekeurd om Nest Keulen te ontlasten.⁸ Zie voor een volledig overzicht van de Asten met Nesten en MK's het aanhangsel: *De Abwehr-posten*.

Agenten van de Abwehr

Elke Abwehr-vertegenwoordiging hield een cartotheek bij met kaarten waarop de bijzonderheden van hun V-mannen (agenten) met hun nummer, alias en/of schuilnaam stonden vermeld. Om de uitgifte van dubbele nummers te voorkomen vond de centrale registratie plaats in de ZKV (Zentral Kartei V-männer) van Referat ZO in Berlijn.

Agenten werden ingedeeld in categorieën:

A-agent: Auslandagent? Aktivagent? Ausfrageagent? (ik gok op de laatste);

DK-agent: Dampferkapitäne (scheepskapiteins) vergaarden onderweg en in vreemde havens gegevens.⁹

E-agent: Volgens contraspionageofficier Giskes was de E-agent een 'eigener Mann in gegnerischen Dienst' die als agent voor een vijandelijke inlichtingendienst werkte, waarbij werd aangenomen dat hij feitelijk voor de Abwehr werkte.¹⁰ Toch is er veel te zeggen voor de term Ermittlungsagent¹¹ oftewel opsporingsagent. Zo had V-man Hoosemans een E-nummer, terwijl hij voor geen enkele vijandelijke (niet-Duitse) inlichtingendienst werkte. Erkunder.

F-agent: dit was een Forscher (onderzoeker) die gegevens verstreekte zonder daarbij in contact te staan met een vijandelijke inlichtingendienst.

G-agent: Gegenspionageagent.

GV-agent: de gegnerischer V-Mann was als agent zowel voor de Abwehr als voor een vijandelijke inlichtingendienst werkzaam. De opdrachten van zo'n vijandelijke dienst werden op aanwijzing van de Abwehr uitgevoerd.

I-agent: Inlandagent. Er was in 1935 ook sprake van I-Leute die werkzaam waren voor Ii en voor wier instructie uniformherkenning klaarblijkelijk bijzonder belangrijk was.¹² De Insurgierung-agent was er in ieder geval later om bepaalde bevolkingsgroepen, vooral 'etnische minderheden', te indoctrineren en klaar te stomen voor een inval. Onder *Van Poppel* zullen Schutzorganisationen ter sprake komen.

R-agent: Residentagent of Reiseagent

RR-agent: Rundreiseagenten vergaarden tijdens hun reizen informatie.

S-agent: de Spannungsagent werd pas actief in het geval van een geplande invasie om (vaak draadloos) te rapporteren over de laatste stand van zaken.

U-agent: Umschlagstelleagent/Umleitestelle; (doorgave-agent/postadres).

Een voorbeeld. Nest Bremen had van Berlijn de nummers 2001 - 3000 toegewezen gekregen.¹³ Alle RR-agenten van de

⁷ Archief Aalders, L.1043. Concept-tekst lezing W.Ch.D. Hoogendijk, november 1945 (met dank aan Gerard Aalders voor de inzage ervan).

⁸ SOMA GRMA, T77/R1450, frames 304-307. Memorandum dd 20-5-1935 over een reis van Leiter Abwehr naar Ast Münster. Er was toen een 'Ausweichstelle Bentheim' voor Nest Keulen in voorbereiding. Canaris was op 1-1-1935 hoofd Abwehr geworden en maakte dat jaar inspectiereizen naar meerdere Asten. Brammer, *Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst"*, p. 23.

⁹ Brammer, *Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst"*, p. 103.

¹⁰ SOMA AA 1312. PV dd 30-4-1947, bijlage BNV-onderveringsrapport inzake Giskes.

¹¹ Brammer meldt (in *Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst"*, p. 68): 'Deshalb ließ Canaris bei den Abwehrstellen eigene kleine Organisationen für Ermittlungs- [mijn cursivering] und Überwachungszwecke schaffen, die sogenannten »Hauskapellen«, einen geheimen Dienst im Geheimdienst. Er wurde geführt von den Referaten III F [...]'. Zo had Hoosemans, hoofd van een Hauskapelle, bij Vorgeschobene III F te Groningen het agentnummer E 840.

¹² SOMA GRMA, T77/R1450, frames 304-307. Memorandum dd 20-5-1935.

¹³ Archief Ministerie van Justitie (AMJ), Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), A. Meems. PV dd 2-2-1949, verhoor E.H.M.P.K. Pfeiffer.

Nest kregen een nummer in de 2600-reeks; de F-agenten, die de contacten tot stand brachten, een nummer in de 2300-reeks. De U-agenten de 2400-reeks. De A-agenten waarschijnlijk in de 2000-reeks. Ast Hamburg, waaronder Bremen ressorteerde¹⁴, maakte gebruik van de nummers 3001 - 3999. Zo behoorde A 3504, de beroemd geworden dubbelagent Arthur Owens, tot Referat I Luft van Ast Hamburg.¹⁵ Dit Referat gebruikte voor zijn agenten de 3500-reeks.¹⁶

Ast Münster: RR-agenten in de 1500-reeks.

R 2001-3000 Bremen
 R 3001-4000 Keulen
 RR 1000-2000 Münster
 RR 2001-3000 Bremen
 RR 3001-4000 Hamburg
 S 2001-3000 Bremen
 S 3001-4000 Hamburg
 U 2001-3000 Bremen
 21600 Münster

Na de bezetting van het land waarin agenten hun werkterrein hadden, bleven deze agenten verbonden aan hun Ast of Nest. De Abwehr-posten in Duitsland waren niet verplicht, al mocht het wel, hun agenten over te dragen aan in het bezette gebied opgerichte Asten.¹⁷ Dat er af en toe agenten werden overgedragen, moet vooral worden gezien in het licht van de matige kwaliteit van die agenten.

Canaris besloot in 1935 tot offensieve contraspionage: dat is de actieve bestrijding van de pogingen van buitenlandse inlichtingendiensten gegevens over Duitsland te vergaren door penetratie, door het draaien van buitenlandse agenten en door het manipuleren van gegevens die door deze diensten worden ‘gevonden’.¹⁸ Dat offensief werd tot het buitenland uitgebreid. In Nederland werd dat de taak van gepensioneerd Abwehr-officier Protze: we behandelen zijn activiteiten onder *Een stel apart: Protze en Skrodzki*.

De Kriegsorganisationen

In 1938 besloot de Abwehr tot de oprichting van Kriegsorganisationen in landen die waarschijnlijk neutraal zouden blijven ingeval van oorlog. De officieren van zo'n Kriegsorganisation, kortweg KO, moesten onder diplomatieke dekking met het land en de bevolking vertrouwd raken. Er moesten bijvoorbeeld contacten worden ontwikkeld en schuilhuizen ('safe houses') voor agenten worden ingericht. Onder een goede dekmantel moesten bij banken rekeningen-courant worden geopend zodat agenten konden worden betaald indien zij niet zelf naar Duitsland konden of wilden reizen. De KO's stonden onder commando van Oberst Maurer, Leiter Gruppe I Heer West te Berlijn.¹⁹

De Kriegsorganisation in België²⁰

In september 1938 kwam Korvettenkapitän Fritz Unterberg (alias Fritz Gibhardt) als adjunct-militair attaché in Brussel aan. De KO bestond toen buiten hemzelf uit zijn secretaresse en latere minnares Gertrud Beckmann (alias Lotte Voss), een onderwijzeres op een Franse privé-school te Brussel. Unterberg had al te maken gehad met Nederlandse zaken-activiteiten: van begin 1936 tot in april 1938 was hij in Amsterdam lid geweest van de raad van bestuur van de Nederlandse METRA Mij voor Verduurzaming van Zuivelproducten nv.²¹

Ofschoon Unterberg formeel tot het Duits diplomatiek personeel behoorde, was dit slechts bedoeld als camouflage voor zijn eigenlijke activiteit: een courante praktijk bij alle inlichtingendiensten wanneer ze in het buitenland opereren.

¹⁴ Nest Bremen werd in oktober 1935 voor het eerst officieel als zodanig benoemd. AMJ Depot 68, Afdeling Politie, Bureau Kabinet, 1945-1951 (PolKab), P 279/50. Afschrift BNV-rapport dd 9-10-1946 inzake A. Meems.

¹⁵ Brammer, *Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst"*, p. 124.

¹⁶ Ritter, *Deckname Dr. Rantzau*, p. 43-44.

¹⁷ AMJ CABR, H.C.K.G. Scharer. PV dd 14-7-1947, verhoor Scharer.

¹⁸ Brammer, *Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst"*, p. 68.

¹⁹ De verbinding met de diverse KO's zal, waarschijnlijk onder andere, zijn onderhouden, rechtstreeks of via het Amt Ausland, door Gruppe IKO.

²⁰ Voor een omstandige behandeling, zie: Verhoeyen, *Spionnen aan de achterdeur. De Duitse Abwehr in België 1936-1945*, p. 197-208.

²¹ NA BNV, 3261. Notitie inzake METRA.

Toch was de oprichting van de KO binnen de Duitse ambassade niet naar de zin van de militaire attaché Oberst Von Pappenheim, die Unterberg meteen verbood gegevens over België zelf – zijn eigen privé-jachtterrein – in te winnen. Toch ontsnapte de KO aan zijn controle, omdat Unterberg rechtstreeks onder Maurer ressorteerde. Officieel mocht hij dan enkel gegevens vergaren over Groot-Brittannië, maar enkele gegevens wijzen erop dat de KO zich daartoe niet heeft beperkt. Zo was zijn secretaresse Gertrud verantwoordelijk voor de rechtstreekse contacten met de agenten, bijvoorbeeld een telegrafist op het vliegveld van Bierset, waarvan hij haar kort voor de inval foto's en een gedetailleerd plan bezorgde tegen betaling van 6.000 franken.

Voorts valt nog te vermelden dat Unterberg in februari en maart 1940 telkens een andere officier van de Luftwaffe begeleidde – uiteraard clandestien – voor de verkenning van mogelijke parachutagerterreinen in het noorden van België en voor observaties in de omgeving van Dinant. Van maart 1940 af stuurde Unterberg dagelijks per radio meteorrapporten betreffende de Schelde naar Berlijn.²² Bovendien stond de KO in voor de veilige overbrenging naar Berlijn van vertrouwelijke stukken via de diplomatieke koerier. Zo fungeerde de KO onder andere als Umschlagstelle voor berichten van in Frankrijk actieve agenten. De organisatie ontving ook materiaal uit Berlijn. Zo werd in januari 1940 propaganda- en sabotagemateriaal naar Brussel gebracht, en dat had in februari ook moeten gebeuren met een ontstekker.

Ofschoon de memoires van de Duitse militaire attaché, Oberst Rabe von Pappenheim, niets concreets bevatten over zijn rol in het inlichtingenwerk, bestaat er geen twijfel over dat hij hierbij betrokken was, en niet enkel bij het exploiteren van open bronnen.²³ In februari beklaagde ambassadeur Von Bülow-Schwante zich bij zijn ministerie van Buitenlandse Zaken over het feit dat Unterberg buiten zijn medeweten gebruik had gemaakt van de ambassadezendontvanger om gegevens naar Keulen door te seinen. Zowel Unterberg als Von Pappenheim beweerden echter dat dit gebruik 'für Durchführung Aufgaben Abwehr unbedingt notwendig sei'. De ambassadeur, die vreesde in de ogen van de Belgen gecompromiteerd te worden – hij wist immers dat Unterberg 'der hiesige Abwehrbeauftragte' was, maar kon dit tegenover de Belgen niet toegeven – verbood voorlopig het zendcontact met Keulen, doch werd er telegrafisch door zijn ministerie op gewezen dat hiertegen geen bezwaar bestond.²⁴

Maar het meest actief op spionagegebied schijnen de marine-attaché, Korvettenkapitän Besthorn (die zowel in België als Nederland geaccrediteerd was) en een aantal met hem samenwerkende bedienden van het Duits consulaat-generaal in Antwerpen te zijn geweest.²⁵ Over de activiteiten van Besthorn is niet veel bekend (zie hiervoor verderop onder 'De Kriegsorganisation in Nederland'), maar dat gaat niet op voor die van een aantal consulaire medewerkers. Van zes onder hen waren de Belgische veiligheidsdiensten ervan overtuigd dat zij betrokken waren bij scheepsspionage of bij de voorbereiding van sabotage.

Otto Hellwig, die van maart 1937 tot maart 1939 vice-consul te Antwerpen was, speelde een actieve rol in de Auslands-Organisation van de NSDAP en het Deutsches Arbeitsfront in België. In 1936 werd hij bedreigd met uitwijzing wegens het verspreiden van nationaal-socialistisch propagandamateriaal. In maart 1940, terwijl hij aan de ambassade in Brussel verbonden was, werd vastgesteld dat hij via Antwerpen een koeriersdienst naar Duitsland had georganiseerd. Oscar Mueller (gearresteerd in februari 1940) en Wilhelm Niemann, secretaris van het consulaat-generaal, waren betrokken bij een Duits spionagenetwerk in Gent. De woning van handelsagent Hermann Scharf in Antwerpen was een aanloopadres voor twee Duitsers die van scheepsspionage werden verdacht.²⁶ De scheepsagent A.J.O. Voigt speelde een rol in de sabotage-activiteiten van Abwehr II in Antwerpen. Vrijwel allen hadden contacten met het aanwervingsbureau (Heuerstelle) voor Duitse zeelieden in Antwerpen. Dit bureau werd geleid door de gewezen steward Karl Ulrich (alias Harry, agent S 2119 van Nest Bremen) die met medewerking van vertegenwoordigers van Duitse scheepvaartlijnen als de

²² Unterberg beschikte daartoe over twee marconisten: Unteroffizier Hadel of Adel en Gefreiter Ackermann.

²³ Hij vermeldt slechts dat zijn meest dringende taak van september 1939 af erin bestond de Frans-Belgische grens te bewaken 'um [...] in der Lage zu sein, immerhin als möglich erscheinende französische, später französisch-englische Verletzungen der belgischen Neutralität frühzeitig erkennen und melden zu können.' Van oktober 1939 af legden hij en zijn medewerker Oberleutnant Hagen zich vooral toe op de vestingen rond Luik, in het bijzonder Eben-Emael. Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen*, p. 104, 116.

²⁴ Voorzover bekend functioneerde vanuit België ook minstens één clandestiene zender. Het betrof een agent van Nest Trier, waarvan enkele telegrammen uit april 1940 bewaard zijn gebleven, die naar Ast Wiesbaden werden gezonden. SOMA GRMA, T311/R129.

²⁵ Het consulaat-generaal te Antwerpen genoot overigens ook een opvallende belangstelling vanwege de Gestapo. Tussen de opeenvolgende consuls-generaal, Schmidt-Rolke en Schellert, en het Reichssicherheitshauptamt bestond een rechtstreekse correspondentie in verband met de tegen Duitse schepen gerichte sabotage die werd gepleegd door leden van de communistische Wollweber-groep. Zie hiervoor: R. Van Doorslaer; E. Verhoeyen, *La police belge, l'anticommunisme et l'Allemagne nazie*, p. 61-126, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1986, 1-2.

²⁶ Van Scharf staat vast dat hij een Abwehr-agent was: hij stond bij Nest Bremen ingeschreven als agent U 2411, waardoor werd aangeduid dat hij als 'brievenbus' optrad. Hij was sinds september 1939 ook Unterabschnittsleiter van het Amt Seefahrt van de NSDAP-AO in Antwerpen. SOMA Fonds NSDAP-AO, no 44. In deze functie was hij opvolger van Hauptmann Fritz Bardewijk, eveneens partijlid, die in december 1939 door de Belgische veiligheidsdiensten ervan werd verdacht samen met Karl Ulrich en Scharf scheepsspionage in Antwerpen te bedrijven.

Norddeutsche Lloyd, Hapag en Red Star Line de politieke gezindheid van zeelieden naging en gegevens inwon over geallieerd scheepvaartverkeer. Kurt Mahr, een inspecteur van de Hapag, probeerde in januari 1940 kaarten van de Engelse kust te bemachtigen.²⁷ Ook Duitse caféhouders in Antwerpen waren kennelijk actief, aangezien de Belgische veiligheidsdiensten cafés als Admiraal en Columbus op de Plantijnkaai in het oog hield.

De Kriegoorganisation in Nederland

We nemen aan dat luchtvaart-attaché Generalleutnant Ralf Wenninger vanuit het gezantschap in 's-Gravenhage opereerde voor Abwehr Luft²⁸, plaatsvervangend militair attaché Oberstleutnant Otzen en Hauptmann Walter Schulze-Bernett voor Abwehr Heer en adjunct-marine attaché Kurt Besthorn voor Abwehr Marine.²⁹ Korvettenkapitän Besthorn was tijdens de Eerste Wereldoorlog marine-officier geweest en had in 1918 ontslag genomen.³⁰ Hij werd planter in Nederlands-Indië en huwde in die tijd de dochter van een grootindustriële. Waarschijnlijk in de tweede helft van de jaren dertig kwam hij weer in dienst bij de marine, waar hij eerst werkzaam was in Kiel, later bij de Admiraliteit te Berlijn. In juni 1939 werd hij adjunct-marine attaché, geaccrediteerd in België en Nederland. Agenten van Besthorn in Rotterdam zouden bijvoorbeeld F. Remppis en ene Hammermann zijn geweest.³¹ Meer is niet over hen bekend. Over een andere agent van hem, Rudolph Liffers, is een fractie meer bekend: onder *Liffers* gaan we daar verder op in.

Schulze-Bernett was van 1920 af vijftien jaar in de Amsterdamse bankwereld werkzaam geweest.³² In 1935 vertrok hij naar Berlijn en werd daar bij de Abwehr ingedeeld. Bij I van Nest Keulen ging hij zich met Nederlandse aangelegenheden bezighouden. In september 1938 werd hij als attaché toegevoegd aan het Duitse gezantschap te 's-Gravenhage met de opdracht zijn spionagenetwerken uit te bouwen in België, Frankrijk en Engeland. Naar eigen zeggen werden de door agenten in Frankrijk en België verzamelde gegevens via de KO naar Duitsland gesluisd. In de loop van 1939 zal zijn opdracht zijn uitgebreid met het werkterrein Nederland, volgens Schulze-Bernett zelf pas na het uitbreken van de oorlog in september 1939. Volgens de Britse veiligheidsdienst MI5 kreeg Schulze-Bernett via dr H.J. von Brucken Fock van de Nederland-Buitenland Bank kort voor of op 30 augustus 1939 de beschikking over 300.000 gulden; op 6 september 1939, dus kort ná het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, kreeg hij nogmaals een groot bedrag, 360.000 gulden.³³ MI5 – die begin 1939 al dacht te weten dat Von Brucken Fock ingeval van oorlog de betalingen aan agenten in onbezet gebied zou gaan verzorgen – ging ervan uit dat ook de genoemde bedragen bestemd waren geweest voor het betalen van agenten. Onder *Liffers* zal ook sprake zijn van een Abwehr-fonds.

De K.O. beschikte over lokalen in het gebouw van de Duitse legatie in Den Haag, Johan de Wittlaan 4-6. Het gebouw werd onder meer in de gaten gehouden door de Franse inlichtingendienst, die overigens hetzelfde deed met de lokalen van de Duitse maritieme en luchtvaartattaché, Koninginnegracht 31 in Den Haag. Voor zijn organisatie ging Schultze-Bernett gebruik maken van de diensten van Dr. Otto Bunting – een riskante alliantie omdat de Duitse kolonie nog meer dan de Duitse legatie nauwlettend werd gevolgd door diverse veiligheidsdiensten.

Butting

In 1935 was in Duitsland de Auslandsorganisation der NSDAP, afgekort AO, opgericht als opvolger van de Auslandsabteilung der Reichsleitung der NSDAP.³⁴ Deze AO streefde naar een vorming of hervorming in nationaalsocialistische geest

²⁷ Zeer waarschijnlijk vervulde Mahr een belangrijke rol in de Abwehr-activiteiten in Antwerpen. Eind 1939 werd hij, in overleg met onder meerdere het OKW aangesteld tot Duits scheepvaartexpert in deze stad. Brief? Auswärtiges Amt aan Duitse ambassade Brussel dd 11-11-1939, PAB, Secreta Brussel 89/2. Ook Ast Hamburg zelf rekruteerde in Duitse maritieme kringen in Antwerpen, onder andere via de scheepsbevrachter Helmut Thimm, die er het bedrijf SOCONAF (Société Commerciale de Navigation et d'Affrètement) leidde. Naoorlogse verklaring van Jozef Vranken, zelf scheepsexpeditie, bedrijvig in de 'Vrienden van het Nieuwe Duitsland' en tijdens de bezetting Haupt-V-Mann van Abwehr III F in Antwerpen en Charleroi (archief E. Verhoeyen).

²⁸ Wenninger was eind juni 1939 luchtvaart-attaché bij de Duitse ambassade te Londen: mogelijk was hij daar geaccrediteerd, maar hoogstwaarschijnlijk gestationeerd in 's-Gravenhage.

²⁹ De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 289. Den Hollander, *De zaak Goudstikker*, p. 71.

³⁰ NA JUSLON, 3203. CID-notitie dd 4-9-1940.

³¹ Archief Aalders, L.1043. Concept-tekst lezing Hoogendijk, november 1945. Ferdinand Remppis noemde zichzelf in 1942 commanditair van de cv Sunda Compagnie en 'Verwalter der Geschäftsstelle für Verwaltung feindlicher Warenlager'. AMJ CABR, F. Remppis. Brief dd 28-12-1942 van Remppis. Zie voor Remppis verder: Elfferich, *Rotterdam werd verraden*, p. 249-250.

³² De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 290. NA BNV, 3263. CSIC interrogation report inzake Schulze-Bernett dd 28-6-1945, no 0047/1.

³³ NA JUSLON, 14166. Brief dd 30-8-1945 van E.J. Corin aan H.A.G. Steengracht van Moyland, no PF.47331/Y/E.1.A/S, met bijlagen. MI5 schreef de naam abusievelijk als H.F.I. Brunck van de Hollandsche Buitenland Bank.

³⁴ De Jong, *Het Koninkrijk...* 1, p. 506-508, 511, 516-517; 2, p. 256, 289-294, 410-414.

van het leven in de Duitse kolonies in het buitenland en vormde daartoe plaatselijke afdelingen bij de diverse diplomatieke vertegenwoordigingen. In 1937 werd aan de AO te Berlijn een contactbureau van de Abwehr toegevoegd om voor spionagedoeleinden gebruik te kunnen maken van de verbindingen der AO. Ook de Gestapo maakte gebruik van de AO; AO-medewerkers hielden zich bijvoorbeeld bezig met het noteren van de gedragingen van in het buitenland wonende Duitsers en ze stelden rapporten op over personen die Duitsland wilden bezoeken of er werk zochten.

Ook bij het gezantschap te 's-Gravenhage bestond een AO-afdeling die daar Reichsdeutsche Gemeinschaft werd genoemd. Per 1 juli 1937 werd Butting, een voormalig tandarts en overtuigd nationaalsocialist, daar tot attaché benoemd om als Landesgruppenleiter leiding te gaan geven aan deze afdeling. Hij had in 1935 in Oostenrijk deelgenomen aan de illegale strijd van de Oostenrijkse NSDAP en was in die tijd ook al actief werkzaam voor de Sicherheitsdienst. In 's-Gravenhage organiseerde hij allereerst een geheime postverbinding met de AO te Berlijn; daarna begon hij informanten te rekruteren, terwijl hij zich enthousiast inzette voor de versterking van de nationaalsocialistische gedachte onder de in Nederland levende Duitsers.³⁵

Bij toeval kreeg de Haagse politie midden april 1940 een grote aan de AO te Berlijn geadresseerde envelop in handen: Buttings postverbinding had even slecht gefunctioneerd. Uit de inhoud van de envelop bleek overduidelijk dat Butting op grote schaal spionage bedreef en meer dan vijftien informanten had. Naar aanleiding daarvan werd onmiddellijk in Amersfoort de plaatselijke leider van de Reichsdeutsche Gemeinschaft, een Duits reserve-officier, gearresteerd en verhoord; hij bekende door Butting te zijn gerekruteerd.³⁶ Butting werd uitgewezen, maar de schade was al aangericht, terwijl de KO haar activiteiten nog even ongestoord kon voortzetten. De organisatie beschikte over een draadloze verbinding met Duitsland.³⁷ De Franse inlichtingendienst was daar, waarschijnlijk via uitpeiling door GS III, in december 1939 achtergekomen en als proef werd een gecodeerde uitzending geregistreerd. Men heeft er hoogstwaarschijnlijk niets mee kunnen doen, maar het illustreert enige vorm van uitwisseling van gegevens met betrekking tot Duitsland. De Frans-Nederlandse samenwerking, voornamelijk voor wat betreft gegevens over bolsjewieken, dateerde overigens al uit april 1919.³⁸

Flesche

Even later was een andere agent van Butting aan de beurt. In september 1939 was Alfred Flesche, een in Haarlem wonende Duitse zakenman, als reserve-officier door Duitsland in actieve dienst opgeroepen en toegevoegd aan Schulze-Bernetts spionagenet. Hauptmann Flesche was directeur van nv Rhodius Koenigs Handelmaatschappij en president-commissaris van nv Handelmaatschappij Cellastic, een firma die na de oorlog berucht zou worden door de mogelijke collaboratie van Nederlandse wetenschappers; onder 'Ast Nederlande' gaan we nader in op die firma. Hij was tevens president van de Deutsche Handelskammer für die Niederlande.³⁹ Op verdenking van spionage verrichtte de Haarlemse politie op 5 mei 1940 huiszoeking bij Flesche; daar werd een voor Butting bestemde envelop vol door diverse agenten opgestelde spionageberichten in beslag genomen.⁴⁰ Een reservekapitein had de politie in mei 1940 enkele toevallig verkregen gegevens medegedeeld, waaruit het vermoeden ontstond dat Flesche spioneerde.⁴¹ Hij was al fotograferend gezien op het strand tussen Zandvoort en IJmuiden.⁴² Pas na 13 april 1940 was in het kader van de toen afgekondigde staat van beleg het fotograferen van militaire objecten verboden.⁴³ Na zijn arrestatie bekende hij en als reden voor zijn spionage verklaarde hij tegenwerking van Duitse zijde te hebben ondervonden, toen hij in Nederland naturalisatie had aangevraagd. Aanvankelijk weigerde hij Duitsland gegevens te gaan verstrekken, maar hij kreeg de mededeling daar dan op de een of andere dag met zijn leven voor te moeten boeten. Na de Nederlandse capitulatie werden de op hem betrekking hebbende processen-verbaal enzovoorts bij de politie en bij de griffie van de arrondissementsrechtbank in beslag genomen. De destijds bij de arrestatie betrokken rechercheur H.L. Spee verklaarde na de oorlog dat Flesche in het bezit werd gevonden

³⁵ Zij werden Rijksduitsers genoemd. Daarnaast waren er zogenoemde Volksduitsers: personen die niet de Duitse nationaliteit hadden, burger waren van andere staten maar wel Duits spraken en 'anderszins deel hadden aan de Duitse cultuur.' De Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, p. VII.

³⁶ Dit was Ortsgruppenleiter Sommer. Te Heerlen was een andere Ortsgruppenleiter, Fortmann, werkzaam voor Butting. NA BNV, 2534. Bericht dd 22-4-1940 van E. Heinrich.

³⁷ SOMA Osobie. Brief dd 22-12-1939 van Dorange, no 98.

³⁸ Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 183. De zeer precieze informatie over de radioverbinding met Duitsland is vermeld in een inlichtingenbulletin van de antenne van de Franse inlichtingendienst in Den Haag bekend onder de codenaam 'Dorange' (SOMA, AA 1423, 7/1/615, nota 'Dorange' van 22 december 1939).

³⁹ Klinkenberg, *De ultracentrifuge 1937-1970*, p. 19. Klinkenberg, *Prins Bernhard*, p. 122-123.

⁴⁰ NA BNV, 2650. BNV-onderzoekingsrapport inzake A. Flesche dd 23-3-1946, no 275/1.

⁴¹ NA BNV, 2650. Notitie inzake A. Flesche dd 21-3-1946.

⁴² Archief Aalders, L. 1043. Concept-tekst lezing Hoogendijk, november 1945, p. 9.

⁴³ De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 268.

van 'zeer belangrijke teekeningen inhoudende vrijwel het geheele militaire verdedigingsstelsel van ons land.' In een notitie uit 1946 was vermeld: 'In de envelop bevond zich een uitvoerige beschrijving van onze verdedigingslijnen met teekeningen en afstanden van de bunkers, ook kwamen daarin voor gefingeerde namen van personen, wonende in verschillende plaatsen in Nederland.' Na Flesches arrestatie in mei 1940 kwam het uiteraard niet meer tot een veroordeling. Hij kreeg voor zijn activiteiten, evenals Schulze-Bernett, het IJzeren Kruis II uitgereikt.⁴⁴

Op verzoek van het hoofd van Ast Niederlande, Oberst Hauswaldt, ging Flesche in mei/juni 1940 tevens fungeren als adviseur van I Wi, het referaat voor economische spionage.⁴⁵ Op die manier verkreeg hij zonder veel moeite reispapieren voor bezoeken aan Duitsland, België en Frankrijk. Omstreeks 1942/1943 richtte hij met Mario de Noronha te Lissabon de Alnovo Limitada op, met een filiaal in Amsterdam. Hierbij was ook honorair consul van Portugal te Amsterdam J. Voetelink betrokken, vandaar de naam Al(fred)no(ronha)vo(etelink).⁴⁶ De opzet was handel drijven, al is het niet uitgesloten dat I Wi gebruik wilde maken van de firma als basis voor de vergaring van economische gegevens.⁴⁷ De firma was midden 1944 alweer geliquideerd. Los van deze buitenlandse activiteiten was Flesche met ingang van 8 juli 1940 de feitelijke Verwalter van de roofovervalbank Lippmann, Rosenthal & Co. in Amsterdam, de bank waar alle joodse bezittingen moesten worden ingeleverd.⁴⁸ In 1944 vluchtte Flesche na de luchtladingen bij Arnhem met zijn minnares naar Linz in Duitsland. Hij werd na de oorlog alsnog voor spionage tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld; door omstandigheden werd hij niet vervolgd voor tijdens de oorlog gepleegde economische delicten.⁴⁹

Koch

Gezien de zeer goede luchtfoto's die de Luftwaffe systematisch van Nederland maakte, is de volgende agent een goedwillende amateur geweest die om die reden mogelijk voor Butting werkzaam is geweest. In Amsterdam woonde F.J. Koch, eigenaar van een autogarage en importeur van Duitse Klemm-sportvliegtuigen.⁵⁰

Op een februari-avond in 1940 onderzocht de douane aan de Nederlands-Duitse grens een koffer die een aantal luchtfoto's bleek te bevatten van verdedigingswerken, vliegvelden en kunstwerken als dijken en sluizen. De identiteit van de eigenaar der koffer kon helaas niet meer worden vastgesteld, omdat hij zijn paspoort van de balie griste en met zijn Mercedes de grens overscheurde, Duitsland in. De leiding van GS III, de Nederlandse militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst, leek er niet op gebrand te zijn de herkomst der foto's te achterhalen. Via een GS III-officier die het daar niet mee eens was belandden de foto's bij Piet Brijnen, een selfmade inlichtingenman die GS III vrijwillig regelmatig op de hoogte hield van bijvoorbeeld ontwikkelingen binnen de NSB. Nadat hij had gedetermineerd dat het onbekende verkenningstoestel in kwestie vanaf Schiphol moest hebben geopereerd, wist hij met hulp van enkele medewerkers de identiteit van de mogelijke maker der foto's terug te brengen tot zes verdachten. Uiteindelijk bleef er een over: Koch die op Schiphol een Klemm Kl.25-sportvliegtuig met de registratie PH-LFK had staan.⁵¹ De vliegopleiding had hij destijds genoten in het jachteskadron Von Richthofen. Zijn garagebedrijf vertoonde opvallend weinig activiteit. De Amsterdamse hoofdofficier van justitie mr dr J.A. van Thiel besprak de verdenking met de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie H.J. Versteeg die er echter krachtig op zou hebben aangedrongen er geen werk van te maken.⁵² Noch in Brijnens boek noch in Kikkerts artikel over deze luchtfoto's wordt Koch genoemd, volgens Kikkert omdat 'niet onomstotelijk' vaststond dat deze schuldig was aan een 'ernstige vorm van spionage'. Kort na de publicatie van zijn artikel vonden wij in een justitie-archief een proces-verbaal uit 1948 inzake M.J.M. Gemmeke, een Amsterdamse inspecteur van politie die was ontslagen door de verdenking te hebben geholpen bij het naar Duitsland smokkelen van Nederlandse uniformen; op die

⁴⁴ AMJ CABR, H.C.K.G. Scharrer. PV dd 14-7-1947, verhoor Scharrer.

⁴⁵ AMJ CABR, H.C.K.G. Scharrer. PV dd 14-7-1947, verhoor Flesche.

⁴⁶ AMJ CABR, J. Voetelink. BNV-onderzoekingsrapport dd 15-4-1946. Op 29-6-1946 werd besloten tot Voetelinks voorwaardelijke buitenvervolginstelling.

⁴⁷ Daarvoor werd gedacht aan de V-man G.B.A. van Reede. Dit was een voormalige agent van III C, maar juist daardoor bleek hij ongeschikt te zijn voor een plaatsing te Lissabon; onder *Het R-Netz in Nederland* 'Van Reede en Overhof' gaan we uitgebreid op Van Reede in. AMJ CABR, M. Veenstra. Rapport dd 28-1-1949 van H. Wiersma inzake verhoor Crone.

⁴⁸ Aalders, *Roof*, p. 150.

⁴⁹ Verklaring dd 1-12-1947 van Wolfgang zu Putlitz, geciteerd in *PEC 2AB*, bijlage 20, p. 46-47. \ ARA DGBR, Economische collaboratie, 24. Doorslag nota dd 9-2-1950 van BC, no 9394. \ Klinkenberg, *De ultracentrifuge*, p. 23. \ AMJ CABR, G.W.F. van Hoeven. Vonnis dd 17-2-1949.

⁵⁰ Het verhaal over Koch is gebaseerd, tenzij anders aangegeven, op: J.G. Kikkert, Een doos vol foto's, *De Groene Amsterdammer*, 16-4-1997; J.G. Kikkert, Broeïnest Den Haag, *NRC Handelsblad*, 8-2-1986; Brijnen van Houten; Kikkert, *Brandwacht in de coulissen*, p. 17; De Bruin ea, *Illusies en incidenten*, p. 179.

⁵¹ *Wie wat waar jaarboek* 1939, p. 219.

⁵² Versteeg had geen goede verstandhouding met Van Thiel. De Jong citeert (in *Het Koninkrijk...* 3, p. 468) een uitspraak van Versteeg: [...] de grootste sodemieter was van Thiel.'

smokkel komen we dadelijk nog terug.⁵³ In dit proces-verbaal vertelt Richard Gerken, een medewerker van Ast Münster en de organisator van die uniformsmokkel: 'Ik herinner mij, dat Van Olst [Ab van Olst] mij voor 1940 nog in aanraking wilde brengen met een vriend van hem, een zekere Koch, garagehouder te Amsterdam, die ook een vliegtuig bezat. Toen ik echter bemerkte, dat Koch reeds met één of andere Dienststelle in verbinding stond (welke Dienststelle dit was, weet ik echter niet meer) ben ik daar niet verder op ingegaan.' Een agent mocht niet voor meer dan één dienstpost werkzaam zijn, omdat anders de kans bestond dat het bericht van een agent door een ogenschijnlijk andere en onafhankelijke bron werd bevestigd.

Bij het onderzoek naar de uniformsmokkel werden volgens een naoorlogs rapport 'tal van huiszoekingen verricht o.a. bij de te Amsterdam wonende Rijksduitser J.F. KOCH, een garagehouder in goede doen (hield eigen vliegtuig) die reeds eerder, als verdacht van spionage, van het vliegveld SCHIPHOL geweerd was geworden.'⁵⁴ In een krantenartikel uit november 1939 werd gemeld dat Justitie bij Koch de kentekennummers van alle aanwezige auto's noteerde; er werd een 'massa bescheiden' alsmede een in de garage geparkeerd vliegtuig in beslag genomen.⁵⁵ Kennelijk was er dus wel degelijk actie ondernomen; zonder wettig bewijs kon echter niet méér worden gedaan. De conclusie in een gezaghebbend boek over de militaire luchtvaart was dat Koch 'hooguit in opdracht van Butting' kon hebben gehandeld. 'De Abwehr had zulke amateurs niet nodig, omdat "Kommando Rowehl" [een fotoverkenningseenheid⁵⁶] voor haar bijna iedere opdracht aankon.'

Overigens verleende K.O.-leider Schultze-Bernett, evenals zijn Belgische collega Unterberg, zijn medewerking aan *Erkundungsreise* van Duitse officieren, professionelen dus, die begin 1940 onder meer de Nederlandse versperringen en versterkingen kwamen bekijken. Hij begeleidde hen in zijn wagen en zorgde voor logies.⁵⁷

Sondertrups en de aanval op Nederland

Aan de Abwehr-troepen, we zullen ze 'Sondertrups' noemen, die in de nacht van 9 op 10 mei 1940 een aantal strategische punten in Nederland veroverden, is door historicus L. de Jong uitgebreid aandacht besteed en zijn vanwege de puur militaire inzet in het kader van dit boek niet erg belangrijk.⁵⁸ Het is wel dienstig de bemoeiingen van de 'normale' Abwehr met betrekking tot deze inzet nader te bekijken.

Het is aardig te beginnen met de wederwaardigheden van de Nederlander F.H. van der Wal.⁵⁹ In november 1939 werd hij naar Berlijn ontboden waar Erwin Lahousen, hoofd Abwehr Amt II (sabotage), hem vroeg of hij bereid was zich in te zetten voor de geplande invasie van in het westen gelegen landen. Van der Wal zei ja en hij kreeg vervolgens opdracht zich te melden bij Rittmeister Kurt Mirow, een advocaat en reserveofficier die in de rang van Dolmetscherofficier als hoofd II bij Nest Keulen was geplaatst.⁶⁰

Mirow was daar in november 1939 aangesteld als verbindingsofficier tussen de Abwehr en de invasietroepen, vooral de hogere staven daarvan.⁶¹ Die aanstelling was afkomstig van Major Friedrich Marwede, hoofd Abwehr II/1 West (Gruppe I (sabotage) West van Amt II van de Abwehr te Berlijn).⁶²

Daar leerde Van der Wal ook Mirows medewerker Oberleutnant Krehl kennen: een reserveofficier die in het burgerleven directeur was van een gymnasium. Andere medewerkers waren Hauptmann Müller uit München, Hauptmann Muttray uit Berlijn en Sonderführer Raupach uit Breslau.⁶³ Mirow detacheerde Van der Wal aanvankelijk bij Fleck, commandant van een Brandenburger-onderdeel te Wahn bij Keulen. Daarvandaan verspiedde hij bruggen in Maastricht en raadde een aanval van Sondertrups daarop af. In die tijd rekruteerde Van der Wal ook Wilhelm (Willy) Sniijders uit

⁵³ AMJ PolKab, O 51/52. PV dd 21-9-1948 inzake Gemmeke.

⁵⁴ AMJ CABR, A. van Olst. Afschrift BNV-rapport dd 26-10-1946 van P.G. Hogendoorn inzake de uniformsmokkel.

⁵⁵ Zes huiszoekingen in verband spionage-affaire, *Algemeen Dagblad*, 8-11-1939.

⁵⁶ Zie voor de Duitse fotoverkenningsonderdelen: De Bruin ea, *Illusies en incidenten*, p. 148-.

⁵⁷ SOMA, GRMA, T 315/215.

⁵⁸ De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 434-.

⁵⁹ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 13-8-1949, verhoor Van der Wal.

⁶⁰ AMJ CABR, A. Christen. PV dd 25-11-1949, verklaring Mirow.

⁶¹ AMJ CABR, J. Herdtmann. PV zitting dd 24-11-1949, verklaring Mirow. \ Drie maanden eerder had Mirow de tweede helft van december 1939 genoemd als het tijdstip waarop hij als verbindingsofficier werd aangesteld. Omdat Van der Wal november noemde, is het waarschijnlijker dat Mirow in november werd aangesteld. AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 13-8-1949, verhoor Mirow.

⁶² Verhoeven, *De Duitse Abwehr in België*, 2.

⁶³ AMJ CABR, J. Herdtmann. PV zitting dd 24-11-1949, verklaring Mirow.

Muhlheim/Ruhr, een van origine Nederlander die toen in dienst was bij het National-Sozialistische Flieger Korps van Ernst Udet. We zullen Snijders even verderop tegenkomen als een relatie van J. Herdtmann, de spin in een web van Nederlanders in Duitse dienst. We verlaten Van der Wal – zijn CABR-dossier bevatte helaas geen relevante gegevens over bijvoorbeeld hoe zijn eerste contact met de Abwehr tot stand was gekomen – om weer even naar de organisatie der Sondertrupps te kijken. Die organisatie en de aanvalsdoelen werden in een bestek van maanden enkele malen aangepast en het voert te ver, ook al door een gebrek aan betrouwbare en exacte bronnen, die wijzigingen te beschrijven. Een der oorzaken voor al die veranderingen was het in de nacht van 10 op 11 januari 1940 in België neerstorten van een Duits vliegtuig. Op zich was het verlies van een toestel geen ramp, ware het niet dat zich aan boord een deel van de invasieplannen bevond.

Op 16 februari 1940 vroeg Armeeoorkommando (AOK) 18 aan Oberstleutnant Von Lahousen, hoofd van Abwehr II in Berlijn, om toewijzing van mensen voor de zekerstelling van bruggen bij Grave, Gennep, Mook, Nijmegen en de bruggen over het Maas-Waal-kanaal. 'Es kommt darauf an, durch getarnt bereit gestellte Kräfte zur X-Zeit die Brücken in die Hand zu bekommen oder wenigstens die Zerstörung der Brücken durch die Holländer zu verhindern.'

Het OKW (Abwehr II) schreef AOK 18 in Wezel op 27 februari dat het de beschikking kreeg over een Sonderversand onder commando van Leutnant Witzel (1 officier, 9 onderofficieren en 68 manschappen). De eenheid werd op 23 februari verplaatst naar het onder AOK 18 ressorterende XXVI. Armeekorps (AK) in Wezel. Op 29 februari beval dit XXVI. AK dat de Gruppe Grave (18 manschappen) verantwoordelijk was voor de zekerstelling van de ondermijnende hefbrug bij Heumen over het Maas-Waal-kanaal, waarbij zes man een Nederlands marechaussee-uniform zouden dragen.

Op 27 april werd bekend gemaakt dat bij Heeresgruppe A Hauptmann Muttray de Abwehr-verbindingsofficier was, voor Heeresgruppe B was dat Rittmeister Mirow van Nest Keulen. Zij stonden telefonisch in contact met Major Stolze van Abwehr II in Berlijn. Mirow zullen we later nog geregeld tegenkomen.

Op 6 maart maakte AOK 6 bekend dat op 9 maart de tweede Zug van 4. Kompanie van Baulehr-Bataillon onder commando van Leutnant Siegfried Grabert (1 officier, 4 onderofficieren en 56 manschappen) werd toegevoegd aan XI. AK. De onderverdeling van de Zug in Gruppen is interessant. Twee Gruppen Sudetenduitsers (waarvan er een nog in het Tsjechische leger was opgeleid), een Gruppe 'Baltendeutscher', een Gruppe 'Oberschlesier' en tien gidsen die bekend waren met de omstandigheden ter plaatse. Deze laatste werden aangeleverd door Nest Keulen. Bijzonderheden konden worden besproken met Zollinspektor Heymanns, Leiter van Meldekopf Kaldenkirchen.

Op 20 april maakte het OKW de nieuwe samenstelling bekend van het Baulehr-Regiment zbV 800 met regimentstaf en drie bataljons met elk een bataljonsstaf en vier compagnieën. De drie stafbataljons waren ongeveer dertig onderofficieren en tweehonderd manschappen sterk, de overige compagnieën elk circa 35 onderofficieren en 290 manschappen.

I. Bataillon Brandenburg (Hauptmann Doktor Theodor von Hippel);

II. Bataillon Pien (Rittmeister Jacobi);

III. Bataillon Steffin (Hauptmann Nudleff).

Oberleutnant Wilhelm Walther – die inmiddels van Witzel het bevel had overgenomen – was commandant van 4. Kompanie Baulehrbataillon zbV 800 die onder II. Bataillon Pien viel.

Op 29 april werd vastgesteld dat de Zug van Grabert uit vijf Trupps ging bestaan; Graberts manschappen bevonden zich in een opleidingskamp nabij Arsbeck, ten zuiden van kamp Asperden van Walther.⁶⁴ Trupp I moest onder leiding van Unterofficier Haut met tien man, verkleed in uniformen van de Nederlandse Spoorwegen, de spoorbrug bij Buggenum veiligstellen.

Trupp II moest onder leiding van Gefreiter Janowsky met veertien man, vermomd als Nederlandse militairen, de brug over de Maas in Roermond veiligstellen.

Trupp III moest onder leiding van Unterofficier Schiller met tien man, vermomd als Nederlandse militairen, de brug over het kanaal bij Roosteren veiligstellen.

Trupp IV moest onder leiding van Grabert met twee onderofficieren en tien manschappen, vermomd als Nederlandse militairen, de Maasbrug bij Maaseik veiligstellen.

Trupp V moest onder leiding van Unterofficier Nemelka met zes manschappen, vermomd als landarbeiders, de Roerbrug St Odiliënberg veiligstellen.

Een van de herkenningstekens voor de Duitsers onderling was het codewoord 'Schwertschlag ("Sch" für Holländer schwer

⁶⁴ Nog zuidelijker was de eenheid van Hauptmann Fleck gelegerd die bestemd was voor de aanval op de bruggen in Maastricht. AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 21-2-1949, verhoor Walther.

aussprechbar).⁶⁵

Trupp Barucke brug Hatert; actie Eidam 1;
 Trupp Hempelmann brug Malden; actie Eidam 2;
 Trupp Witzel brug Heumen; actie Eidam 3;
 Trupp Frantzen? brug Mook; actie Eidam 4;
 Trupp Walther brug Gennep; actie Eidam 5.⁶⁶

In kamp Arsbeck werd bijvoorbeeld de Nederlander J.F. Orta opgeleid.⁶⁷ Op 6 mei 1940 ging hij de grens over om zijn moeder in Susteren te bezoeken en hij werd op de fiets vergezeld door een kampgenoot, de Sudetenduitser Oskar Hüller.⁶⁸ Bij de grens werden hun papieren gecontroleerd; Orta's paspoort was in orde, maar Hüllers te Venlo uitgegeven bewijs van Nederlanderschap wekte argwaan. Orta werd gearresteerd; Hüller moest zich na een vluchtpoging, waarbij er op hem werd geschoten (en gemist), ook overgeven. Ze werden opgesloten in de marechaussee-kazerne in Vlodrop waar Orta spoedig alweer werd vrijgelaten. Onderzoek medio juni 1940 wees uit dat het wantrouwen over Hüllers papieren terecht was geweest. Het was een vervalsing op een mindere kwaliteit papier, maar erger was dat de datum van afgifte 15 oktober 1939 was, een zondag (en dus een dag waarop de secretarie in Venlo gesloten was). Maar feitelijk was dat mosterd na de maaltijd.

Omstreeks half drie in de nacht van 7 op 8 mei belde een man bij de kazerne aan die gekleed was in het uniform van de politietroepen met de rang van kapitein en vergezeld was van twee man in burger: hij wilde Hüller zien. De dienstdoende marechaussee, zo uit bed, wilde de kapitein voorgaan, maar op dat moment werd hij overmeesterd en opgesloten. De drie mannen verdwenen met Hüller in de nacht en wisten Duitsland te bereiken. Een potentieel onheil was hiermee afgewend, aangezien Hüller bij zijn komende ondervragingen heel wat had kunnen vertellen. Orta werd toen opnieuw vastgezet, maar hield zijn mond (hij wist zo ongeveer wat er zou gaan gebeuren). Zeer kort daarop kon hij de gevangenis dankzij de Duitsers verlaten. Ruim twee weken na de inval haalde een Gestapo-ambtenaar uit Mönchen-Gladbach Hüllers (nog vrij nieuwe) fiets op.⁶⁹ Rest nog te vermelden dat de Nederlandse Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht naar aanleiding van Hüllers ontsnapping de commandanten op 8 mei verzocht extra waakzaam te zijn inzake de echte identiteit van personen die bevelen gaven of inlichtingen vroegen.⁷⁰

In april kreeg Witzels eenheid in opleidingskamp Asperden een nieuwe commandant, Oberleutnant Wilhelm Walther. De eenheid bevond zich in de buurt van Goch en de sterkte was toen een officier, circa tachtig Duitse onderofficieren en plusminus dertig Nederlanders.⁷¹ Voor de door Walther geleide aanval op de brug bij Gennep gebruikte hij drie Nederlanders waarvan er een op het allerlaatste moment afhaakte; hij werd bij de Duitse grenspost in arrest gesteld.

In een zeer kort na de inval geschreven brief aan Hubert Köhler stelde Walther: 'Besonders aufmerksam machen möchte ich noch auf Beek, der als Einziger restlos versagte, indem er in letzter Minute vor dem Einsatz, trotzdem ich vorher jedem einzelnen freigestellt hatte zurückzutreten, zu mir kam mit der Bitte von ihm absehen zu wollen. Er hat damit 12 Kameraden restlos in Stich gelassen und ich kann ihn nur als jämmerlichen Feigling bezeichnen.'⁷²

Walthers eenheid omvatte daarna een officier, acht onderofficieren en manschappen en twee Nederlanders in marechaussee-uniform; een der Duitse soldaten, Derijck, droeg eenzelfde uniform.⁷³ In een verklaring uit januari 1948

⁶⁵ In dit boek wordt de plaatsnaam 's-Gravenhage gebruikt in plaats van 'Den Haag'. Buiten het feit dat 's-Gravenhage historisch gezien een juistere weergave vormt, moet ook de uitspraak door buitenlanders hierbij in aanmerking worden genomen.

⁶⁶ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 21-2-1949, verhoor Walther.

⁶⁷ Tenzij anders aangegeven zijn de gegevens over Orta afkomstig uit: AMJ CABR, J.F. Orta. \ De Jong beschrijft de episode in *Het Koninkrijk... 2*, p. 432-434.

⁶⁸ De Jong noemt hem Oskar Huller; in deel 13 (p. 87) 'O. Heller'. Hier is de schrijfwijze gevolgd uit de processen-verbaal.

⁶⁹ Op 14-12-1948 werd besloten Orta onvoorwaardelijk buiten vervolging te stellen.

⁷⁰ De brief is gereproduceerd in De Jong, *Het Koninkrijk... 2*, illustraties no 107 en 108.

⁷¹ AMJ CABR, A.H. Damhof. Afschrift rapport dd 5-11-1947 van Walther. In een brief van Van Haalen worden deze aantallen bevestigd. AMJ CABR, A.H. Damhof. Afschrift brief, ongedateerd, van M. van Haalen (hij schreef dit stuk omstreeks augustus 1942 en gaf het aan Mussert).

⁷² Particulier archief Van Roon. Afschrift brief dd 13-5-1940 van Walther aan Köhler.

⁷³ Van Haalen is in zijn brief preciezer: Walther, 2 Feldwebel, 1 Obergefreiter, 3 Duitse soldaten en 3 Nederlanders: hijzelf, Keijzer en iemand die hij niet meer bij naam wilde noemen. 'Den anderen möchte ich mit X bezeichnen, da ich ihn [...] nicht mehr als Kameraden betrachten kann und deshalb auch keinen Wert auf die Nennung seines Namens lege. [...] ich hätte am liebsten meinem Revolver nehmen und X auf der Stelle totschiessen können.' Het gevoel dat in Walthers en Van Haalens brieven te bespeuren valt, is te vergelijken met de hechte kameraadschap onder Special Forces in zijn algemeenheid.

verwart Walther Van Beek met Keijzer: in zijn brief aan Köhler schreef hij, correct, dat Keijzer na de actie bij andere frontoperaties werd ingezet.⁷⁴ De andere Nederlander was Martin van Haalen die begin 1940 lid van Sport en Spel was geworden. Een derde in marechaussee-uniform was de Duitse Obergefreiter W. Derijck.⁷⁵ Hij was in september 1939 bij de Wehrmacht gekomen en werd begin mei 1940 naar Asperden overgeplaatst. Hij gidste de eenheid van Ottersum bij de Nederlands-Duitse grens (ter plaatse Veedijk genoemd) ter hoogte van de spoorlijn Hassum-Gennep over de hei naar de windmolen aan de Heyenscheweg te Gennep; vandaar ging het naar de brug. Na de zekerstelling ervan werd Van Haalen nog ingezet in België: 'Bis Ostende bin ich mitgegangen.' Walther had zijn mannen op 11 mei gevraagd of ze als tolk meewilden naar België en Frankrijk; voor Van Haalen betekende dat Oostende, omdat hij de Franse taal niet meester was.⁷⁶ De brief van Walther aan Köhler is één van de zeldzame eigentijdse documenten over de inzet van een eenheid Brandenburgers waarin de namen van Nederlandse deelnemers worden genoemd. Volgens Walther namen twintig leden van Sport en Spel aan de acties van zijn eenheid deel.

Eind februari 1940 meldde een net uit Nederland teruggekeerde Referent van Nest Bremen dat 987 dienstplichtigen uit het Nederlandse leger waren ontslagen en naar Duitsland zouden worden gestuurd.⁷⁷ Het betrof soldaten die voor de mobilisatie van de Nederlandse strijdkrachten in augustus 1939 in Duitsland hadden gewoond. De Nederlandse militaire inlichtingendienst GS III probeerde nog onder die soldaten personen te rekruteren voor tegen Duitsland gerichte spionage. In maart en april 1940 vroegen diverse Asten naar Duitsland teruggekeerde soldaten naar gegevens over hun oude standplaatsen; op naamlijsten werd tevens aangegeven welke personen in aanmerking kwamen voor arrestatie en waarvan de aanhouding gewenst was.⁷⁸

Aan de hand van enkele stukken kunnen we min of meer het gebruik van agenten volgen inzake de verkenning der doelen van de Sondertrupps. Zo stonden de bruggen over de IJssel bij Westervoort en Zutphen op het programma, overigens een operatie die mislukte omdat de twee Nederlandse gidsen er tussenuit waren geknepen.⁷⁹ In het voorjaar van 1940 spioneerde kippenhandelaar Zimmermann uit Bocholt op zijn reizen naar de eierenbeurs in Arnhem.⁸⁰ Volgens eierenhandelaar Wilhelm Sonsmann uit Suderwick, Duitsland, stond Zimmermann in verbinding met de Sicherheitsdienst onder leiding van Doktor Bergmann te Emmerich.⁸¹ Zimmermann kreeg 1.000 gulden voor het omkopen van Nederlandse soldaten die de brug bij Westervoort bewaakten; de bedoeling was op die manier de brug voor vernieling te behoeden. We weten niet of dat is gelukt, de aanval vond immers niet plaats, maar Zimmermann werd enkele weken voor 10 mei aangehouden in het bezit van bezwarende papieren.⁸² Hij werd in Arnhem ingesloten en na de invasie meteen door de Duitsers bevrijd.

Op 7 april 1940 gaf Nest Keulen een Spannungsmeldung Holland door. Een agent had tekeningen met uitleg van de spoorbrug Buggenum ten noorden van Roermond en bijzonderheden over de bewaking verzonden. Daarin werd de bruglengte vastgesteld op vierhonderd meter; van de lengte van een enkele boog was hij niet zeker: 100 m? Een agent van Meldekopf Lobberich had eerder al op 2 april dezelfde twijfel geuit.

Abteilung Ic van Heeresgruppe-B maakte op 11 april bezwaar; volgens hun gegevens klopte de brug- en booglengte niet. De brug zou niet 400 maar 150-160 meter lang zijn en een boog geen 100 maar ongeveer 40 meter. In een brief van 23 april aan de Ic werd het probleem nader uitgelegd, waarbij duidelijk werd dat kon worden beschikt over topografische kaarten van België (stand 20 januari 1940?) en Nederland (stand 20 november 1939?) en ook over luchtfoto's van de brug. Meldekopf Lobberich gaf op 7 mei te kennen dat de melding toch correct was. Verificatie door meerdere agenten had aan het licht gebracht dat de Maas bij Buggenum 80 meter breed was, maar uiterwaarden had van minstens 200 meter, zodat de brug in totaal ongeveer 350 meter breed zou zijn.

⁷⁴ AMJ CABR, A.H. Damhof. Verklaring dd 9-1-1948 van Walther. \ Volgens Van Haalen was Van Beek in Nederland uit militaire dienst ontslagen (toen gelegerd bij Gennep). AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 14-6-1948, verhoor Van Haalen.

⁷⁵ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 24-6-1945, verhoor W. Derijck.

⁷⁶ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 14-6-1948, verhoor Van Haalen. Hij nam vervolgens dienst bij de SS en werd daarvoor op 18-1-1948 tot vijf jaar veroordeeld.

⁷⁷ SMG Washington-documenten, no 25.0238. Bericht dd 27-2-1940 van Nest Bremen, no 1327/40/IMa6. \ De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 295.

⁷⁸ SMG Washington-documenten, no 1.0444. Bericht dd 14-3-1940 van Amt Ausland/Abwehr.

⁷⁹ De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 445-446.

⁸⁰ AMJ CABR, H.A. van Hilten. PV dd 16-6-1945, verhoor W. Sonsmann.

⁸¹ Waarschijnlijk is hier sprake van Ober(st)leutnant Doktor Bergmann van MK Süd te Emmerich, een afdeling van Ast Münster.

⁸² AMJ CABR, H.A. van Hilten. PV dd 4-9-1948, verhoor H. van der Landen.

Een andere agent was E.J. Georges, een in België geboren Duitser die in 1933 lid van de NSDAP werd. In 1930 was hij onderwijzer geworden op een school in het Nederlandse Heerlen; in 1936 verhuisde hij naar Bardenberg in Duitsland waar hij aan een lagere school was verbonden.⁸³ Tegenover de Amerikaanse contraspionagedienst gaf hij in 1946 toe behalve voor die school ook voor de Grenzpolizei in Herzogenrath te hebben gewerkt; zijn chef daar was Kriminalkommissar Gustav Schmidt geweest. Volgens R.H.G. Nitsch was Georges werkzaam geweest voor ‘Abwehrstelle Engelmann’ te Keulen; hoogstwaarschijnlijk wordt hier de Nebenstelle in Keulen van Ast Münster bedoeld, waar chemisch ingenieur Major Hans von Engelmann hoofd was van III.⁸⁴ Nitsch noemde de in Nederland wonende Duitsers Duckers, Obermann, Ponzlet en Richards en de Nederlanders Curvers en Ceelen als medewerkers van Georges.⁸⁵ Georges werd op 8 augustus 1939 in militaire dienst opgeroepen en ingedeeld bij Infanterie Bataillon zbV 100 te Wahn bij Keulen; dat werd eind 1939 overgeplaatst naar Linnich bij Aken. Het had opdracht de vernieling te voorkomen van bruggen over de Maas in Maastricht en van bruggen over het Albert-kanaal te Vroenhoven en Veldwezelt. Georges verspiedde de bruggen in Maastricht, naar later bleek voor een deel vergeefs, omdat omstreeks januari 1940 werd besloten de Sint Servatiusbrug en de spoorbrug aan hun lot over te laten en slechts de Wilhelminabrug zeker te stellen.⁸⁶ Eind februari 1940 kregen Georges en zijn commandant Unteroffizier Groth opdracht om onder andere vijftien revolvers FN 7,65 (hij zal pistolen hebben bedoeld) met elk twee gevulde patroonhouders, betonijzerscharen, touw, gummiknuppels en drie wandelstokken naar Maastricht te smokkelen; die wandelstokken waren in werkelijkheid instrumenten om leidingen vast te klemmen. Het materiaal werd ondergebracht in het huis van Franz Ponzlet. Georges zou ook enkele in Tsjechische uniformen verklede Duitse soldaten naar Maastricht hebben begeleid; die hadden een taak bij het Albert-kanaal.⁸⁷ In de meidagen nam Georges actief deel aan de militaire operaties. Later kreeg hij het Kriegsverdienstkreuz II, waarschijnlijk voor die medewerking in mei.⁸⁸

Walther was later van mening dat de Abwehr weinig gegevens had verstrekt en ‘zoals na deze actie [spoorburg bij Gennep] geconcludeerd werd voor het grootste gedeelte onnauwkeurig en gedeeltelijk foutief.’⁸⁹ De Abteilung Ic van X. AK meldde echter in een Tätigkeitsbericht over de periode 20-22 mei 1940 (Hollandfeldzug) dat op 10 mei kon worden vastgesteld dat het ‘Gesamtfeldbild’ een ‘völlige Bestätigung [was] der durch den Nachrichtendienst geschaffenen Unterlagen’.⁹⁰

Feitelijk begint het verhaal over de ingezette Nederlanders bij Julius Herdtmann, een in Düsseldorf geboren Duitser wiens vader als consul voor Nederland werkzaam was.⁹¹ Julius trad in vaders voetsporen en werd in 1920 consul der Nederlanden in Kleve; in 1924 kreeg hij de Nederlandse nationaliteit. In 1927 werd hij waarnemend consul in Düsseldorf, maar zijn uiteindelijke benoeming ging na ongeveer een jaar niet door. Eind 1929⁹² vestigde hij zich te 's-Gravenhage, waar hij medio 1933 lid werd van de NSB. In 's-Gravenhage werd hij een enkele keer ten hove ontvangen, maar volgens hem niet omdat de vader van zijn Duitse vrouw een goede bekende was van prins Hendrik, echtgenoot van koningin Wilhelmina.⁹³ In maart 1935 verhuisde hij naar Duitsland en werd daar gewestelijk organisatie-inspecteur der NSB voor westelijk Duitsland. Vanwege een nieuwe wettelijke beperking van de NSB in Nederland moest de Duitse afdeling in 1939 worden

⁸³ AMJ CABR, E.J. Georges. PV dd 23-10-1947, verhoor Georges; brief dd 26-8-1946 van Special agent Joseph T. Helling.

⁸⁴ AMJ CABR, E.J. Georges. PV dd 18-9-1946, verhoor Nitsch.\ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. Ondervragingsrapport inzake H. Fiedler dd 23-10-1947; CIC-memorandum inzake Von Engelmann dd 8-1-1948.

⁸⁵ Waarschijnlijk N.J.W. Keurvers en G.J.H. Seelen waarover later meer.

⁸⁶ M.J. Snackers, een agent van Nest Keulen, had opdracht de plaats te ontdekken van de springladingen die onder de Maastrichtse bruggen waren aangebracht. Deze rijwielhersteller, soms wielrenner, werd in april 1940 door rijksrechercheur Erasmus in Eygelshoven gearresteerd. Op 11 april werd hem het verblijf in de bewakingsgebieden ontzegd. Op 12 mei lieten de Duitsers hem vrij. NA BNV, 3299. Kaartje.\ NA Ministerie van Justitie (MvJ), 14266A, A 29/40. Besluit intrekking ontzeggingsbesluiten dd 28-6-1940.

⁸⁷ Georges had in België contact met een verbindingsofficier Tibot.

⁸⁸ In juni 1940 werd hij als vertaler geplaatst bij de Sicherheitsdienst in Maastricht; in verband met een ontoelaatbare verhouding met een vrouw werd hij van die functie ontheven. Hij werd daarna onderwijzer te Sittard en Valkenburg. Na zijn arrestatie op 2-9-1947 werd op 8-2-1949 besloten hem onvoorwaardelijk buiten vervolging te stellen.

⁸⁹ AMJ CABR, A.H. Damhof. Verklaring dd 9-1-1948 van W. Walther.

⁹⁰ SMG Washington-documenten, no 2.0527-2.0535. Tätigkeitsbericht als bijlage van het Kriegstagebuch van X. AK. Het document was tijdens een brand op 27/28-2-1942 beschadigd en werd tot in juni 1942 gereconstrueerd aan de hand van de nog resterende pagina's.

⁹¹ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 8-9-1949, verhoor Herdtmann.

⁹² AMJ CABR, J. Herdtmann. BNV-ondervragingsrapport inzake Herdtmann dd 30-10-1946.

⁹³ De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 308-309.\ AMJ CABR, H. Koehler. PV dd 18-12-1947, verhoor Herdtmann.

opgeheven en deze vormde zich toen om tot de 'Nationaal-Socialistische Bond van Nederlanders in Duitsland'. Half november 1939 werd een bijeenkomst van de organisatie bezocht door ene Doktor Meyer; Herdtmann beweerde pas in 1949 te hebben vernomen dat dit een alias was van Major Ernst Marquardt van Ast Münster II.⁹⁴ Herdtmann kreeg daarna contact met Doktor W.J. Bodens die Wissenschaftlicher Referent bij het provinciaal bestuur te Düsseldorf was.⁹⁵ Hij had zijn bureau daar in de Haroldstraße waar ook de Abwehr-medewerker Doktor Zillecken kantoor hield. Bodens zelf vertelde in 1939 werkzaam te zijn geweest op het bureau van Landeshauptmann H. Haake waar hij diensten verrichtte voor de Abwehr en voor het Auswärtige Amt.⁹⁶ Hij was door de Abwehr als vakkracht uitgezocht, maar Haake had weten te bereiken dat hij bestemd werd voor Wirtschaftsverwaltung in plaats van een detachering bij de Abwehr.⁹⁷ 'Ik moest echter steeds in opdracht van de Abwehr en het Auswärtige Amt ter beschikking blijven en mocht geen groote reizen ondernemen.'

Bodens introduceerde Herdtmann bij Doktor Neumeister, een oud-Legationsrat. Deze was verbonden aan OKW Ausland Abteilung en werkte als zodanig samen met de Abwehr.⁹⁸ Via hem werd Herdtmann weer geïntroduceerd bij W.J. (Willy) Snijders van de Abwehr en Snijders liet hem weer kennismaken met diens chefs Mirow en Krehl. Volgens F.H. van der Wal vond de eerste ontmoeting tussen Willy Snijders, Mirow en Herdtmann plaats in januari 1940; hijzelf en A.H. Damhof, kringleider te Kleve, waren daarbij aanwezig.⁹⁹ Begin april 1940 was Herdtmann tenslotte aanwezig op een bijeenkomst in hotel Excelsior in Keulen met Doktor Meyer, Marwede en Krehl, allen officieren van de Abwehr. Maar Bodens bleef als verbindingsman fungeren.¹⁰⁰ We komen Bodens verderop weer tegen in het kader van Van Poppel.

Eind augustus, begin september 1939 gaf Herdtmann Hubert Koehler de leiding in handen van de afdeling Sport und Spiel, voorheen Weerafdeling geheten, de paramilitaire tak van de NSB.¹⁰¹ Koehler was een in Duitsland wonende Nederlandse huis- en decoratieschilder die via Herdtmann betrokken raakte bij de rekrutering van Sport und Spiel-leden voor deelname aan een Duitse militaire opleiding. Ook J.J.B. Spreij was daarbij betrokken.¹⁰² Het is onduidelijk gebleven in hoeverre zij allen formeel op de hoogte waren van de achterliggende bedoeling van de inzet; die kennis ontkenden allen. Herdtmann werd op 5 juli 1950 ter dood veroordeeld, omdat hij een buitenlandse mogendheid hulp had verleend bij de voorbereiding van het voeren van oorlog tegen de staat terwijl de oorlog nog niet was uitgebroken. Op 26 januari 1951 werd Herdtmann gefusilleerd. We zullen onder *Gruppe III, linecrossers en het R-Netz 'Boegheim'* nog even op hem terugkomen. Koehler was toen al voor hetzelfde een half jaar eerder ter dood veroordeeld.¹⁰³ In 1951 werd die straf omgezet in levenslang en in 1958 werd de straf verminderd tot zestien en een half jaar gevangenisstraf.

Ook de gerekruteerden werden pas op het allerlaatste moment, op 9 mei 1940, op de hoogte gebracht van hun inzet, al konden ze dat door kleine aanwijzingen al eerder hebben vermoed. Die 9e mei werd hun gevraagd of ze wilden meegaan, ze mochten toen weigeren (niemand deed dat). Van Haalen passeerde al de revue. Een andere interessante figuur is Toon Lukassen, een reiziger in stofzuigers en elektrische artikelen, die tijdens de acties in mei in marechaussee-uniform

⁹⁴ AMJ CABR, H. Koehler. PV dd 8-9-1949, verhoor Herdtmann.

⁹⁵ AMJ CABR, J. Boegheim. Verhoor op 2-6-1948 van J. Herdtmann. \ Zelf verklaarde Bodens eind 1940 als wetenschappelijk referent door de Rijnse Provinzialverwaltung bij het Rijkscommissariaat in 's-Gravenhage te zijn gedetacheerd. AMJ CABR, J.R. van 't Groenewout. PV dd 23-4-1947, verhoor Bodens. \ Volgens Cammaert (in *Het verborgen front*, I, p. 315) was Bodens verbonden geweest aan het Rheinländisches Museum für Heimat- und Sibbekunde en had hij in die functie regelmatig bezoeken aan Limburg gebracht. \ In juni 1940 werd Bodens omschreven als 'Mitarbeiter des Referates Volkstum und Archiv (Dr. Osswald)'. AMJ CABR, F.H. van der Wal. Antwoord dd 18-6-1940 op brief dd 13-6-1940 van Leiter der Präsidialabteilung.

⁹⁶ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 13-8-1949, verhoor Bodens.

⁹⁷ AMJ CABR, H. Koehler. PV dd 13-8-1949, verhoor Bodens.

⁹⁸ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 13-8-1949, verhoor F.K. Marwede. \ Buchheit vermeldt (in *De Duitse geheime dienst*, p. 81) een afdeling Buitenland (met ingang van 18-10-1939 Amt Ausland geheten) die de verbinding verzorgde tussen het OKW en het Ministerie van Buitenlandse Zaken; het vormde tevens de centrale voor de militaire attachés.

⁹⁹ Volgens Mirow kreeg hij in februari 1940 uit Berlijn opdracht contact met Herdtmann op te nemen. AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 13-8-1949, verhoren Van der Wal en Mirow. \ Volgens Van der Wal onderhield toen ook de SD contact met Herdtmann.

¹⁰⁰ Marquardt kreeg in november 1939 uit Berlijn opdracht contact op te nemen met Herdtmann; ook Ast Stuttgart was daar in de persoon van Oberstleutnant Diebitsch bij betrokken. AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 13-8-1949, verhoor Marquardt.

¹⁰¹ AMJ CABR, A.H. Damhof. Afschrift verklaring dd 5-8-1941 van H. Koehler. \ AMJ CABR, J. Herdtmann. BNV-ondervragingsrapport inzake Herdtmann dd 30-10-1946.

¹⁰² Spreij bewerkstelligde nog dat alle voorheen ingezette Nederlanders later de zware Waffen-SS-keuring succesvol doorliepen. AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 14-6-1948, verhoor Van Haalen. \ Spreij was later in Nederland hoofd van de SD-spionnenschool te 's-Gravenhage.

¹⁰³ AMJ CABR, H. Koehler. Sententie dd 15-12-1949; KB van 4-1-1951, no 15; KB van 12-6-1958, no 30.

sneuvelde. Eerder in 1940 werkte hij samen met kringleider Damhof in Kleve. Damhof werkte voor Oberleutnant Gustav Weber (alias Peter Roy) van Meldekopf Kleve.¹⁰⁴ In opdracht van Weber rechtstreeks, of via Damhof, verzamelde Toons broer F.W. Lukassen gegevens; zo keek hij in Nijmegen en omgeving hoe bepaalde wegen waren verhard of hoe spoorrails gelegd en/of bevestigd waren. Weber was iets specifieker over de vergaarde gegevens, te weten over de Grebbestelling en over de bruggen bij Heumen en Hatert; Lukassen moest ook een gasmasker bemachtigen.¹⁰⁵

Er waren diverse geruchten in omloop over het door Damhof over de grens smokkelen van explosieven, mogelijk met Toon Lukassen die ook in Kleve woonde. Een getuige verklaarde: 'DAMHOF vertelde mij persoonlijk, dat hij twee keer een dergelijk transport had gedaan en wel één keer terwijl de springstof vervoerd werd in een kist of koffers onder een mestkar en één keer terwijl zij door het bosch naar Nijmegen waren gegaan.'¹⁰⁶ Damhof beschikte over een pas die hem gerechtigde het grensgebied tot in Nijmegen te betreden.¹⁰⁷

In het kader van het gerechtelijk onderzoek naar Damhof werd onderzoek gedaan in Nijmegen en omgeving. Daar bleek dat Damhof 'zowel bij de politie te Nijmegen (recherche) als bij de douane-diensten te Beek (Dienstgeleider) heel goed bekend [was]. Bij beide instanties was bekend, dat deze persoon VOOR Mei 1940, dus in de maanden Januari tot en met April van dat jaar, zeer veel van Kleef naar Nijmegen kwam, alwaar hij dan vele cafés bezocht, zoals vermoed werd voor het peilen der "stemming"; bij welke bezoeken hij ook steeds vele kranten en tijdschriften kocht bij de stationskiosk te Nijmegen.'¹⁰⁸ Omdat er een sterk vermoeden bestond dat hij spioneerde, werd hij enkele keren door de politie gevolgd en door de douane gefouilleerd, maar steeds zonder resultaat. Damhof zelf ontkende de smokkel.¹⁰⁹ Verderop onder *De Schut-groep* komt Damhof in het kader van de springstofsmokkel nog even ter sprake.

W.A. Symons werd 18 maart opgeroepen voor zijn militaire opleiding.¹¹⁰ Hij was gelegerd te Asperden¹¹¹ waar vijftig Nederlanders en circa honderd Duitsers verbleven. Symons behoorde tot de groep van Stabsfeldwebel Hempelmann welke naast hemzelf zeven Duitsers telde. Omstreeks negen uur in de avond van 9 op 10 mei werd Symons' groep naar de grens vervoerd, samen met drie (twee?) groepen van in totaal 24 man. Hij droeg burgerkleding, dwaalde tijdens de actie af en werd door Nederlandse militairen gearresteerd. De groep van 24 man slaagde erin de brug bij Nijmegen zeker te stellen. Daartoe behoorde ook Lukassen die bij deze actie sneuvelde.

Er is voornamelijk sprake geweest van het opleidingskamp Asperden, ook wel kamp Goch genoemd, maar er waren nog andere kampen waar grotere aantallen Nederlanders werden opgeleid.¹¹² Dat waren Arsbeck, Linnich, Wahnerheide en Udesheim. Volgens een naoorlogs onderzoek moet het totale aantal Nederlanders op zo'n 160 man worden geschat. In Wahnerheide bij Keulen werd luchtmacht personeel opgeleid. In een kamp dat Student werd genoemd, hoogstwaarschijnlijk Wahnerheide, kreeg Douwe de Vries een opleiding.¹¹³ Hij landde met Duitse luchtlandingstroepen op vliegveld Waalhaven bij Rotterdam, waarna hij als tolk ging fungeren. Een ander die daar op 10 mei aankwam was Dolmetscher Maurits Meert.¹¹⁴ Na een Dolmetscher-opleiding kreeg hij in maart bij Wahn/Keulen nog een puur militaire opleiding, net als eerdergenoemde Van der Wal. Op 9 mei werd hij overgeplaatst naar het Fallschirm Jägerregiment 1. In Nederland werd hij als tolk gebruikt bij ondervragingen, voor het vertalen van documenten en voor het censureren van post. Na de capitulatie van Nederland werd Meert bevorderd tot Gefreiter en kreeg hij het Eiserne Kreuz II. We zullen hem later nog tegenkomen als sabotage-instructeur. De in Antwerpen geboren zoon van een Duitser en een Britse, Ernst Vogt, was in de periode oktober 1939 – mei 1940 ingedeeld bij de 7^e Luchtlandingsdivisie.¹¹⁵ Hij vertelde: 'De speciale opdracht bestond

¹⁰⁴ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 3-10-1949, verhoor F.W. Lukassen.

¹⁰⁵ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 26-11-1949, verhoor Weber. \ SOMA AA 1312. Rapport inzake G.E. Weber dd 7-9-1945.

¹⁰⁶ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 10-3-1949, verhoor H.A. Struyk.

¹⁰⁷ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 6-11-1946, verhoor Damhof.

¹⁰⁸ AMJ CABR, A.H. Damhof. Rapport inzake Damhof dd 3-10-1949 van M. van Buren.

¹⁰⁹ Damhof werd op 22-12-1949 tot acht jaar gevangenisstraf veroordeeld; bij KB van 25-3-1950, no 59, werd deze straf met een jaar verminderd.

¹¹⁰ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 6-11-1946, verhoor W.A. Symons.

¹¹¹ Het kamp bij Asperden werd door een der rekruten vermeld als het 'Wehrmachtslager in Mülenbusch bei Asperden, Kreis Kleve'. AMJ CABR, A.H. Damhof. Afschrift verklaring dd 8-7-1940 van W.J. Heubel.

¹¹² AMJ CABR, H. Koehler. Rapport dd 23-9-1949 van M. van Buren.

¹¹³ AMJ CABR, A.H. Damhof. PV dd 29-12-1947, verklaring D. de Vries. \ Zie bijvoorbeeld ook: N.S.B.ers fungeerden als stoottroepen, *Het Vrije Volk*, 18-9-1947.

¹¹⁴ SOMA AA 1312. Brief dd 31-3-1948 van M.P.H. Meert aan Veiligheid van de Staat.

¹¹⁵ NA BNV, 2419. Vertaald rapport inzake E. Vogt dd 10-7-1945.

in het optreden als gids en tolk voor de 7e Luchtlandingsdivisie, die in Nederland zou landen om sleutelstellingen te bezetten en bezet te houden. De 20 mannen werden door de Abwehr II uitgezocht, op grond van linguïstische bekwaamheden en bekendheid met de streek om Brussel, Antwerpen, Luik, Rotterdam en Amsterdam.' Op 9 mei werden ze paarsgewijs met de regimenten en bataljons meegezonden, behalve Vogt en een ander, omdat er slechts 18 man nodig waren. (toevoeging EV): *Grondig onderzoek naar deze 'Sondergruppe Student' heeft uitgewezen dat ten minste zes leden van de groep bij het vliegveld van Waalhaven zijn neergekomen: de historicus Ernest Klingenburg, die na 10 mei 1940 nog een rol zou spelen bij Abwehr II in België en Nederland, Maurits Meert (van Vlaamse afkomst, in september 1939 ingedeeld bij de 'Brandenburgers'), Jules Delhaes en Willy Kalscheuer, beiden afkomstig uit de Belgische 'Oostkantons' die vóór de Duitse inval naar Duitsland gedeserteerd waren, Walter Keilholz, die eveneens werkzaam werd bij Abwehr II in Brussel, en ene Striefler. Ook de Nederlandse 'Brandenburger' Douwe de Vries maakte deel uit van deze luchtlandingsgroep*¹¹⁶.

Uniformensmokkel

Paul Leverkus, een oud-Abwehr-medewerker, schrijft in 1957: 'Bereits im November 1939 fanden über dieses Thema [de inzet van Abwehr II bij de inval van België, Frankrijk, Luxemburg en Nederland] in der Reichskanzlei unter dem Vorsitz von Hitler Besprechungen statt mit dem Ergebnis, daß die Abwehr beauftragt wurde, Unternehmen vorzubereiten, um durch Anwendung von Kriegslisten, nämlich den Gebrauch belgischer und holländischer Uniformen, sich der wichtigen Maasbrücken bei Maastricht – zwei Straßen- und eine Eisenbahnbrücke – und Genep – eine Eisenbahn- und Straßenbrücke – zu bemächtigen.'¹¹⁷ Hoe was de Abwehr aan die uniformen gekomen? Er zijn in Nederland meerdere pogingen geweest en hieronder volgen enkele van de mislukte.¹¹⁸

De veehandelaar A.G. Asbreuk was in 1935 voor negen maanden lid van de NSB geworden.¹¹⁹ In de zomer van 1939 kwam hij in aanraking met Frans Otten, een molenaar die een verlofslokaleiteit dreef op den Windmolen te Haaksbergen. Deze stelde Asbreuk voor Nederlandse militaire uniformen te kopen en door te verkopen. Asbreuk kocht inderdaad een uniform, maar werd op 23 december 1939 samen met Otten gearresteerd bij een poging het naar Duitsland te smokkelen.¹²⁰ In oktober 1939 werd Oberleutnant Doktor Hans Berger door Ast Münster I als vooruitgeschoven grensofficier gestationeerd in Bocholt, later Emmerich (Meldekopf Süd).¹²¹ Hij vertelde daarover: 'Mijn werkwijze aldaar was als volgt. Ik kreeg af en toe vanuit Munster schriftelijke opdrachten. Indien dit kleine tactische grensaangelegenheden betrof, gaf ik dit door aan de grensbeambten en aan de grenscompagnie. Deze hadden hun eigen "grensgangers", grensbewoners, waarmee zij bevriend waren en die hen de inlichtingen verstrekten die zij wensten. Ik kwam deze berichten dan weer enige tijd later bij de grensbeambten of de Grenscompagnie halen. Ik ben nimmer onder een schuilnaam opgetreden en heb dan ook nooit onder de naam Bergstrasz in verbinding gestaan met de Nederlander Asbreuk. Wel heeft deze Asbreuk mij enige kalkoenen geleverd met Kerstmis 1939 en daarbij heb ik hem naar ik mij herinner eenmaal gesproken. Als ik mij niet vergis is Asbreuk direct daarna gearresteerd geworden. [...] Ik ben er niet 100 % zeker van, doch ik neem aan dat Asbreuk aan mijn contactmensen berichten heeft doorgegeven, om zich voor zijn smokkelpraktijken te dekken, daar hij directe grensbewoner was.' Op 12 mei werd Asbreuk op last van de bezetter vrijgelaten. Na de oorlog werd hij niet voor die smokkel poging veroordeeld, maar voor onder andere handel met de Duitsers kreeg hij op 30 september 1946 wel een jaar en zeven maanden internering opgelegd.

Op 18 of 19 januari 1940 arresteerde de politie in Hengelo twee Gestapo-agenten die van spionage werden verdacht en in het bezit waren van een Nederlandse soldatenmuts.¹²² Volgens een lid van de Duitse grenspolitie, R.H.G. Nitsch, werden ze vrijgelaten door bemiddeling van opperwachtmeester, tevens Brigade-commandant van de Koninklijke marechaussee in Oldenzaal P.J. den Hamer. Waarschijnlijk daarom werd hij verdacht van uniformensmokkel. Zelf ontkende hij dat ten

¹¹⁶ E. Verhoeven, *Een Duits netwerk bij de voorbereiding van de Militärverwaltung in België, Wetenschappelijke Tijdingen omtrent de geschiedenis van de Vlaamse Beweging*, 2010/4, p. 289-305.

¹¹⁷ Leverkus, *Der geheime Nachrichtendienst der deutschen Wehrmacht im Kriege*, p. 72.

¹¹⁸ Zie voor de uniformensmokkel ook: De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 67-.

¹¹⁹ De gegevens over Asbreuk en uniformensmokkel zijn, tenzij anders aangegeven, afkomstig uit: AMJ CABR, A.G. Asbreuk.

¹²⁰ Asbreuk werd op 3-2-1940 het verblijf in de bewakingsgebieden ontzegd. NA MvJ, 14266A, A 29/40. Besluit intrekking ontzeggingsbesluiten dd 28-6-1940.

¹²¹ AMJ CABR, M.P.A.E. Laliu. PV dd 4-2-1948, verhoor Berger.

¹²² AMJ CABR, P.J. den Hamer. PV dd 10-4-1947, verhoor R.H.G. Nitsch. Dat zouden ene Janssen en ene Luders van de Staatspolizei Osnabrück zijn geweest. AMJ CABR, G.F. Pütz. PV dd 23-10-1946, verhoor Nitsch.

stelligste en voerde aan dat hij in 1938 door GS III was aangewezen om gegevens in te winnen over de Duitse Wehrmacht.¹²³ Die opdracht vloeide echter voort uit de functie die hij toen vervulde en daaraan kan geen in hem gesteld vertrouwen worden ontleend. Hij werd toentertijd al door anderen verdacht die eveneens voor GS III werkzaam waren. Toch moet worden aangenomen dat zijn ontkenning juist was, omdat er geen echte indicaties konden worden gevonden. In augustus 1942 werd hij lid van de NSB; na de oorlog werd hij wegens verraad tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld.¹²⁴

Hauptmann Richard Gerken werd in 1939 door Ast Münster als vooruitgeschoven grensofficier in Nordhorn gestationeerd; in het nabijgelegen Meppen richtte hij de Meldekopf Nord op.¹²⁵ Hij was daar voorheen commissaris van politie geweest en stond toen al in contact met G.A.M. Albrink voor berichten uit Nederland. Vanuit Nordhorn nam hij voor I Heer vanaf oktober/november 1939 rapporten in ontvangst van onder andere douane-ambtenaren.¹²⁶ Ook Kriminalsekretar Deterding stond met Albrink in contact die onder andere berichten van politieke aard aan hem doorgaf. De Nederlander Albrink – zoon van een NSB-Statelid voor de provincie Overijssel en zelf in augustus 1933 lid geworden van de NSB – werkte als chauffeur voor een garagehouder in Nordhorn en was daardoor een regelmatige grenspassant.¹²⁷

Gerken gebruikte voor zijn activiteiten diverse aliassen zoals Gerlach, Gerritzen en Doktor Miller.¹²⁸ Oberst Otto Schmitt (alias Professor Doktor Schäfer) was in september 1939 Gruppenleiter III bij Ast Münster geworden en vroeg Richard Gerken enkele Nederlandse uniformen aan te schaffen.¹²⁹ Nog in 1947 beweerde Richard, overigens met Schmitt, dat het onzin was dat het de Abwehr was geweest die uniformen had willen hebben. Richard schakelde hier Ab van Olst voor in die directeur was van de Kunstijsbaan in de Linnaeusstraat in Amsterdam.¹³⁰ In 1934 had hij inspecteur van politie M.J.M. Gemmeke leren kennen en via hem kwam hij medio 1939 in contact met Gerken.¹³¹

De relatie tussen Gerken en Peter Gemmeke stamde ongeveer uit het jaar 1925 tijdens een excursie in Berlijn. In 1933 of 1934 hernieuwde Peter de kennismaking door Richard op te zoeken in verband met het schrijven van zijn boek *Bommen op Nederland*. Naast Van Olst bracht Gemmeke Gerken ook in contact met M.P.A.E. (Emile) Laliu. Gemmeke kende de familie Laliu nog uit de tijd dat die in Maastricht woonde.¹³² Emile verspiede voor Gerken de Maginot-linie en later spioneerde hij in België.¹³³ Volgens Gerken stonden ze allen bij Ast Münster als agent geregistreerd.¹³⁴ F. Brandt, een Abwehr III-officier van Ast Münster, vertelde nog dat Laliu grote zaken gedaan had op het gebied van deviezensmokkel naar België in samenwerking met Mathieu Janssen, een architect uit Goch, op wie we onder *Gruppe III, linecrossers en het R-Netz* 'Boegheim' nog terugkomen.¹³⁵

Gerken gebruikte Van Olst voor het bezoeken van diverse kustplaatsen waar mogelijk ook foto's werden gemaakt. In elk geval had Van Olst Gerkens vertrouwen want Richard vroeg hem tweedehands uniformen in te kopen. Bij de joodse uitdrager M. Blom werden vervolgens uniformen aangeschaft van de Nederlandse Spoorwegen, de landmacht, de gemeentepolitie en van de PTT die in Gemmekes woning in twee koffers werden verpakt; Gemmeke zelf was door de mobilisatie niet aanwezig. Voor het vervoer naar Nordhorn was Albrink ingeschakeld. Op 2 november 1939 werd bij grenskantoor Rammelbeek in de gemeente Denekamp een personenauto tegengehouden voor visitatie.¹³⁶ Nadat de inhoud

¹²³ AMJ CABR, P.J. den Hamer. PV dd 10-4-1947, verhoor Den Hamer.

¹²⁴ AMJ CABR, P.J. den Hamer. Sententie dd 26-9-1947.

¹²⁵ AMJ CABR, G.F. Pütz. PV dd 23-10-1946, verhoor Nitsch.\SOMA AA 1312. CSDIC-rapport inzake Gerken dd 3-6-1945.

¹²⁶ AMJ CABR, M.J.M. Gemmeke. PV dd 19-5-1947, verhoor Gerken.

¹²⁷ AMJ CABR, A. van Olst. Afschrift BNV-rapport inzake uniformsmokkel dd 26-10-1946.\AMJ CABR, G.A.M. Albrink. NSB-zakboekje dd 8-6-1940 (stamboekno 8284).

¹²⁸ SOMA AA 1312. Liquidation report no 63 dd 2-10-1945 inzake FAK 213.

¹²⁹ AMJ CABR, A. van Olst. PV dd 4-2-1948, verhoor O. Schmitt; CABR, M.J.M. Gemmeke. PV dd 19-5-1947, verhoor Gerken.

¹³⁰ AMJ CABR, A. van Olst. PV dd 17-9-1946, verhoor Van Olst. Van Olst was een Olympiadezwemmer geweest. AMJ CABR, A. van Olst. PV dd 4-2-1948, verhoor F. Brandt.

¹³¹ Volgens de voor hulp aan agenten in Bentheim gestationeerde beambte reisde agent Van Olst echter al in 1938 geregeld vanuit Duitsland over Bentheim naar Nederland terug. AMJ CABR, A. van Olst. PV dd 25-12-1947, verhoor Nitsch.

¹³² De familie Laliu verhuisde in 1926 naar Amsterdam. AMJ CABR, A. van Olst. PV dd 17-9-1946, verhoor Gemmeke.

¹³³ AMJ CABR, M.J.M. Gemmeke. PV dd 19-5-1947, verhoor Gerken.

¹³⁴ AMJ CABR, A. van Olst. PV dd 19-5-1947, verhoor Gerken.

¹³⁵ AMJ CABR, M.P.A.E. Laliu. PV dd 24-1-1948, verhoor Brandt.

¹³⁶ Blom had het zaakje niet vertrouwd en de politie het kentekennummer doorgegeven van de auto waarmee Van Olst en Albrink waren gekomen.

der koffers was ontdekt, werd Albrink aangehouden. Minister van Justitie P.S. Gerbrandy werd onmiddellijk gewaar-schuwd en deze verstond zich met de officier van justitie te Almelo; deze gaf opdracht ook Van Olst aan te houden en naar Almelo over te brengen.¹³⁷ Op 6 november ontzegde de minister Albrink officieel het verblijf in de bewakingsgebieden.¹³⁸

De zaak werd serieus aangepakt daar er al meerdere kleine gevallen van uniformensmokkel waren geconstateerd, onder andere te Assen, Eibergen en Maastricht. Het onderzoek werd echter sterk gehinderd door het feit dat Albrink pas in een zeer laat stadium Gerkens naam noemde. Gemmeke bleek bevriend te zijn met Van Olst en Gerken en hem werd op 6 februari 1940 ongevraagd eervol ontslag verleend uit de Amsterdamse politiedienst. Gerken zelf was gevlogen en liet zich niet meer in Nederland zien. Wel vernam de mede met het onderzoek belaste inspecteur J.H. Heijink van de Centrale recherche te Amsterdam dat het hoofd van het Städtische Verkehrs- und Presseamt Osnabrück aan Lalieu een verklaring had afgegeven waarin hij beweerde aan een zekere Doktor Koch opdracht te hebben gegeven om vijf Nederlandse uniformen aan te schaffen voor de opvoering van het toneelstuk *Der Graf von Luxembourg* op 4 november 1939 in Osnabrück, 'een en ander ter bevordering van het Vreemdelingen Verkeer': een nu wel cynisch klinkende verklaring.

De rechtszaak tegen Albrink en Van Olst werd geagendeerd voor 14 mei; het was de bedoeling dat dan ook gehoord zou worden ene H.J. Oude Ophuis te De Lutte (gemeente Lossler) die van augustus 1939 tot 7 februari 1940 in Duitsland gevangen had gezeten daar hij volgens eigen verklaring geweigerd had inlichtingen te verstrekken aan Uhling, de Duitse burgemeester van Wessum, betreffende een partij van zo'n tweeduizend gebruikte Nederlandse uniformen. Albrink werd op 15 mei 1940 uit de gevangenis gehaald en een Duitser vroeg bij de rechtbank te Almelo het dossier op; Gerken stuurde alles naar Berlijn op.¹³⁹ Na de inval verloor Gerken zijn vooroorlogse agenten uit het oog tot Gemmeke en Van Olst in september 1944 plotseling in Frederiksoord opdoken waar Gerken zijn eenheid had gevestigd (zie voor deze eenheid FAK 213 verderop).¹⁴⁰ 'Zij woonden toentertijd in Hotel de Graaf [in de Haaksbergerstraat] te Enschede en vroegen mij, of ik geen werk voor hen had.'¹⁴¹ Gemmeke werd met Van Olst tijdens de oorlog nog in gezelschap gezien van C.L. Huschka, een V-man van Ast Wilhelmshaven.¹⁴²

Gemmeke werd op 23 juni 1949 tot negen jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens vrijwillige dienstname bij de Waffen-SS; op 28 april 1950 werd de sententie gewijzigd in vier jaar. Albrink overleed tijdens de bezetting¹⁴³, maar Van Olst, hij was in mei 1941 lid van de NSB geworden, werd in november 1948 tot twee jaar internering veroordeeld wegens hulp aan de vijand tijdens de oorlog; zijn werk voor de Abwehr werd niet bewezen geacht.¹⁴⁴ Op 18 juli 1949 besloot het ministerie van Justitie hem op 31 juli in vrijheid te stellen.

P. Wegman, wonende te Naaldwijk, zou in 1939 een auto hebben verhuurd die voor uniformensmokkel zou zijn gebruikt.¹⁴⁵ Dit houdt mogelijk verband met de vermelding van P. Wegman als eigenaar van een auto met kenteknummer GZ-6311 welke Gerrit Schut en Nol Pijpers in januari 1940 gebruikten voor het in Vaals passeren van de Duitse grens.¹⁴⁶ Pieter Wegman was in 1928 in Amsterdam het autoverhuurbedrijf Universeel Garage begonnen.¹⁴⁷ In juli 1936 werd hij lid van de NSB en het jaar erop – hij had toen al 45 auto's – richtte hij een filiaal in 's-Gravenhage op; in 1939 kwam daar

(..vervolg)

De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 69.

¹³⁷ AMJ CABR, M.J.M. Gemmeke. PV dd 26-11-1945.

¹³⁸ NA MvJ, 14266A, A 29/40. Besluit intrekking ontzeggingsbesluiten dd 28-6-1940.

¹³⁹ AMJ CABR, M.J.M. Gemmeke. PV dd 19-5-1947, verhoor Gerken.

¹⁴⁰ Volgens Gerken was A. van der Heide een van zijn beste agenten geweest. Deze in Nieuw-Pekela wonende rijwielhersteller was op 27-2-1933 lid van de NSB geworden (stamboekno 1365) en via contacten met de NSDAP over de grens had hij Gerken ontmoet. Zonder daar geld of goederen voor te krijgen ging hij in het najaar van 1939 Gerken belangrijke gegevens verstrekken over de versterkingen, ondergravingen, bunkerstellingen enzovoorts op de wegen vanaf het Groningse en Drentse grensgebied naar het westen; hij verspiedde ook de Afsluitdijk-versterkingen. Op 2-3-1949 werd beslist tot Van der Heides voorwaardelijke buitenvervolginstelling (vrijwel zeker in verband met zijn geestelijke gesteldheid). AMJ CABR, A. van der Heide.

¹⁴¹ AMJ CABR, M.J.M. Gemmeke. PV dd 19-5-1947, verhoor Gerken.

¹⁴² AMJ CABR, C.L. Huschka. PV dd 31-7-1948, verhoor G.J. Kolthof.

¹⁴³ Volgens een BNV-rapport overleed Albrink tijdens de bezetting, maar Justitie ging daar niet van uit. Albrink (zonder bekende woon- of verblijfplaats) werd op 13-5-1948 tot drie jaar internering veroordeeld, al was dat niet voor uniformensmokkel. Op 16-4-1953 besloot de Minister van Justitie dat deze internering niet ten uitvoer zou worden gelegd. AMJ CABR, A. van Olst. Afschrift BNV-rapport inzake uniformensmokkel dd 26-10-1946. AMJ CABR, G.A.M. Albrink.

¹⁴⁴ AMJ CABR, A. van Olst. Sententie dd 24-11-1948.

¹⁴⁵ AMJ CABR, A. van Olst. Afschrift BNV-rapport inzake uniformensmokkel dd 26-10-1946.

¹⁴⁶ AMJ CABR, A. Christen. Afschrift brief dd 18-1-1940 van politie Rotterdam aan marechaussee Vaals.

¹⁴⁷ Onderstaande gegevens over Wegman zijn, tenzij anders aangegeven, afkomstig uit zijn CABR-dossier.

nog een Rotterdams filiaal bij. Vanaf juni 1940 tot eind maart 1941 verzorgde hij het personenvervoer voor de Bauleitung der Luftwaffe en de Seefliegerhorst Schellingwoude bij Amsterdam. In februari 1944 bedankte hij voor het NSB-lidmaatschap. Op 31 december 1946 werd hij voorwaardelijk buiten vervolging gesteld; in zijn CABR-dossier werden geen sporen aangetroffen van vragen met betrekking tot zijn eventuele bemoeienis met vooroorlogse activiteiten ten behoeve van de Abwehr.

Gerken van Ast Münster had Emile Laliu in de herfst van 1939 opdracht gegeven tot spionage in Frankrijk en België. Eind oktober verbleef Laliu in Antwerpen, waar hij uit de kranten vernam van Albrinks arrestatie in verband met de uniformsmokkel; ook zijn eigen naam werd genoemd.¹⁴⁸ Hij reisde spoorwegs naar Osnabrück en kreeg daar de eerderevermelde verklaring over de uniformen voor Der Graf von Luxembourg. Daarmee gewapend probeerde hij vervolgens bij *De Telegraaf* in Amsterdam zijn naam te zuiveren. Laliu werd gearresteerd en in zijn woning werd een zakagenda gevonden met aantekeningen over zijn observaties in België en Frankrijk. Hij werd na een paar maanden vrijgelaten – tegen andere landen dan Nederland gerichte spionage was immers niet strafbaar – maar op 21 december 1939 werd hem wel het verblijf in de bewakingsgebieden ontzegd.¹⁴⁹ In de meidagen werd hij geïnterneerd; samen met Van Olst behoorde hij tot de bekende groep van 21 geïnterneerden.

Toch was na zijn arrestatie in Amsterdam de spionage doorgegaan: Laliu had Gerken een andere agent bezorgd, de Belg R.G.S. Straatman, een in Antwerpen wonende vertegenwoordiger van General Motors Company.¹⁵⁰ Deze ging Gerken gegevens verschaffen over de dislocatie van Belgische troepen en de stemming onder de bevolking.¹⁵¹ Uiteraard ontkende Straatman agent van Ast Münster te zijn geweest. Onder *Liffers* komen we nog op Laliu terug.

We noemden de poging al van Ast Münster in 1938 om via inspecteur G.J.H. Seelen gegevens over in Luik wonende personen te verkrijgen. Toch was er al veel eerder sprake van pogingen tot spionage. De Nederlander H.P.H. Huijbers was tot januari 1936 als reiziger werkzaam geweest voor zijn vader, een fabrikant van bakkerijbenodigdheden.¹⁵² Om werk te vinden nam hij in januari contact op met het Duitse consulaat in Rotterdam en ene Eckert noteerde daar zijn gegevens en informeerde naar Huijbers' politieke gezindheid. Dat zat wel goed, want hij was NSB'er. Op verzoek van iemand uit Aken bezocht hij deze stad nog in januari waar hem werd gevraagd België te bereizen om daar gegevens te vergaren over militaire aangelegenheden. Voor dat doel vestigde hij zich in februari te Borgerhout en rekruteerde een in Antwerpen wonende Belg. Huijbers gaf hem regelmatig opdrachten die betrekking hadden op de sterkte van Belgische legerafdelingen en op de soorten van materieel in gebruik bij de verschillende garnizoenen. Deze Antwerpenaar had Huijbers' activiteiten echter bij de autoriteiten gemeld en op 28 oktober 1936 werd Huijbers aangehouden.

Ook Doktor Hamkes van Nest Keulen was actief – we zullen zijn activiteiten voor wat Nederland betreft nog kort beschrijven onder *Vooroorlogse spionage in en vanuit Nederland II* 'Doktor Hamkes' – en hij wist omstreeks oktober 1938 de in België wonende Nederlander H.K. Bruins te rekruteren voor het verzenden van weerberichten.¹⁵³ Ene Koch in Keulen vertelde belangstelling te hebben voor de baro- en thermometerstand, de mate van bewolking, de windrichting en de eventuele aanwezigheid van neerslag.¹⁵⁴ Die berichten moest hij tweemaal per dag in code verzenden. Eind maart 1940¹⁵⁵ verhuisde deze man vanuit Knokke naar De Panne in de zuidwestelijke hoek van België, waar hem diezelfde maand een ontbrekend deel van een zendontvanger zou worden gebracht door ene Sturm van de Nest.¹⁵⁶ De bringer werd echter op weg daarheen aangehouden en tijdens zijn verhoor vertelde hij over Bruins. Vervolgens werd Bruins op 12 mei samen met zijn vrouw gearresteerd door de Franse politie (!) en de zendontvanger werd in beslag genomen. Door de oprukkende Duitse legers was er geen gelegenheid meer hem te berechten en hij werd overgebracht naar Engeland, waar hij voor de duur van de oorlog werd geïnterneerd. Hij had er ruim de tijd een hem ontlastend en sluitend verhaal te componeren. Zijn vrouw was minder gelukkig, zij overleed op 27 mei 1940. Ze werd mogelijk gefusilleerd; in elk geval

¹⁴⁸ De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 68-, 279.

¹⁴⁹ NA MvJ, 14266A, A 29/40. Besluit intrekking ontzeggingsbesluiten dd 28-6-1940.

¹⁵⁰ AMJ CABR, M.J.M. Gemmeke. PV dd 19-5-1947, verhoor Gerken; CABR, A. van Olst. PV dd 4-2-1948, verhoor F. Brandt.

¹⁵¹ AMJ CABR, M.P.A.E. Laliu. Brief dd 17-9-1941 van Hauptsturmführer, onleesbaar, aan Außendienststelle Antwerpen. Straatmans werkzaamheden voor Ast Münster hielden na het begin der bezetting van België op te bestaan; als laatste betaling kreeg hij circa 3.000 franken. Voor een eventuele nieuwe inzet als agent werd hij in politiek opzicht bruikbaar geacht.

¹⁵² AMJ Archief Procureur-generaal Gerechtshof 's-Hertogenbosch, ds VIII, 3. Brief dd 13-11-1936 van marechaussee aan GS III, no 145-geheim.

¹⁵³ NA BNV, 2519. Document dd 17-5-940 van Tribunaal te Lille; BNV-rapport inzake H.K. Bruins dd 30-1-1946.

¹⁵⁴ NA CABR, 109495-12378/46. PV dd 16-3-1946, verhoor Bruins.

¹⁵⁵ Informatie Dienst Bevolking De Panne.

¹⁵⁶ Met Bruins' verhuizing naar De Panne had ook ene Major Wolfermann van Nest Keulen te maken. NARA, RG226 E119A B34 F 894. Comptendu d'interrogatoire inzake F.H. Unterberg dd 4-8-1945.

onderging Sturm dat lot. Na de oorlog werd uiteindelijk besloten niet tot vervolging over te gaan, omdat ‘volledig bewijs’ niet was verkregen.¹⁵⁷

De Abwehr in mei 1940

Het waren uiteraard de in het westen van Duitsland gevestigde Asten als Stuttgart, Wiesbaden, Münster en Hamburg met hun Nesten en Meldeköpfe die zich richtten op Engeland, Frankrijk, België en Nederland.

Het waren ook deze vertegenwoordigingen die het personeel leverden voor de Einsatzgruppen als die van Hauptmann Adolf von Feldmann, een neef van Canaris.¹⁵⁸ De Gruppen waren onderverdeeld in Kommandos die op hun beurt uit Trupps bestonden. Ze kwamen België en Nederland binnen op de hielen van de Wehrmacht om zoveel mogelijk archieven en administraties zeker te stellen. Er waren Abwehr I- en III-belangen. Von Feldmann, een contraspionage-officier, was geïnteresseerd in het Passport Control Office (PCO) aan de Nieuwe Parklaan te 's-Gravenhage, een vestiging die de Britse buitenlandse inlichtingendienst MI6 als dekmantel gebruikte voor tegen Duitsland gerichte spionage. Hij hoopte er documenten aan te treffen met betrekking tot MI6-agenten. Erich Pfeiffer daarentegen was een echte inlichtingen-officier en bezocht daarom het Britse Naval Control Office te Rotterdam in de hoop daar gegevens aan te treffen over de Nederlandse en Britse scheepvaart. Zie voor de Einsatzkommandos ook onder *Agenten naar de overkant* ‘Pfeiffer en Einsatzkommandos’. Wat Frankrijk betrof, had de Abwehr geluk: in Metz werd al het voor transport gereed gemaakte geheime materiaal aangetroffen van de inlichtingenpost Forbach.¹⁵⁹ En in Brussel stonden zo'n honderd zakken gevuld met documenten van het Deuxième bureau.¹⁶⁰ Onbekend is of hier sprake was van de Franse inlichtingendienst: in Parijs in beslag genomen materiaal werd immers vervoerd naar Brussel.¹⁶¹

Op 12 mei 1940 kwam het personeel van Nest Keulen voor overplaatsing bijeen in hotel Quellenhof te Aken.¹⁶² Daar werd het Vorkommando Oberstleutnant von Engelmann samengesteld dat vijf dagen later in Brussel zou aankomen. Het bestond onder meerdere uit commandant Hans von Engelmann, Leiter III F van Nest Keulen, Marwede (Leiter Gruppe I (sabotage) West van het Berlijnse Amt II) en Scheuermann (Doktor Friedrich Scheuermann, Beauftragter des Referates I van Abwehr II, met name voor het onderhouden van de contacten tussen de Abwehr en het Vlaams Nationaal Verbond, VNV).¹⁶³

Het is heel moeilijk gebleken om iets definitiefs te schrijven over de Einsatzgruppen. Hauptmann H.J. Giskes vertelde er het volgende over.¹⁶⁴ Eind oktober 1939 werd een aantal Abwehr-III-officieren op bevel van Berlijn overgeplaatst naar de standplaatsen der nieuw op te richten Abwehr-III-Kommandos. Hij noemde Kommandoführer Von Feldmann te Hannover; een andere was Kapitän Sokolowski, in mei 1940 was deze opgevolgd door Von Engelmann. Te Wiesbaden was Kommandoführer Oberstleutnant Reile actief. Over het (Einsatz?) Kommando van Sokolowski wist Giskes het meeste te vertellen. Het was gehuisvest in de kazerne in de Weselerstraße te Münster waar Major Von Rosenberg, Leiter III F van Ast Münster, als gastheer optrad tot Sokolowski het commando op zich nam. Tot dit Kommando behoorden Major Naumann, Hauptmann Adam en Hauptmann Brack. Oberleutnant G.E. Weber – we kwamen hem onder ‘Sondertrupps en de aanval op Nederland’ al tegen als medewerker van Meldekopf Kleve – werd na de opheffing van zijn Meldekopf op 12 mei 1940 aan Von Engelmann toegevoegd; het was overigens Weber die sprak van ‘Vorkommando Oberstleutnant von Engelmann’.¹⁶⁵ Een Kommando was onderverdeeld in vijf Trupps. Elke Trupp

¹⁵⁷ NA CABR, 109495-12378/46. Beslissing onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling dd 11-1-1947; brief dd 12-12-1949 van officier van justitie Van Voorst tot Voorst aan Bureau Coördinatie.

¹⁵⁸ J. Schreieder in *PEC* 4C I, p. 44.

¹⁵⁹ SOMA GRMA, T77/R1450, frames 929-936. Reisebericht dd 10-7-1940 van Chef Abwehr III (Von Bentivegni).

¹⁶⁰ SOMA AA 1312. Ondervragingsrapport inzake Unversagt dd 13-8-1945.

¹⁶¹ SOMA GRMA, T77/R1450, frames 1010-1027. Reisebericht dd 30-7-1940 van Von Pescatore.

¹⁶² SOMA AA 1312. Rapport inzake G.E. Weber dd 7-9-1945. ook rapport Johannes Carl (Wespennest)?

¹⁶³ (toevoeging EV): *Verhoeyen, Spionnen aan de achterdeur*, p. 237-256. *Het VNV had in overleg met de Abwehr een ‘Militaire Organisatie’ opgericht, die vooral moest aansturen op het bevorderen van defaitisme en eventueel desertie in het Belgisch leger. Het VNV werd daartoe financieel gesteund. Scheuermann werd in oktober 1939 aangesteld als verbindingsofficier met de Vlaamse nationalistische partij. De steun aan ‘nationale minderheden’ was een constante bij de Abwehr. Zo steunde zij Oekraïense nationalist, de Sudendeutsche Partei van Henlein, Bretonse separatisten en het Irish Republican Army.*

¹⁶⁴ SOMA AA 1312. PV dd 30-4-1947, bijlage BNV-ondervragingsrapport inzake Giskes.

¹⁶⁵ SOMA AA 1312. Rapport dd 7-9-1945 inzake G.E. Weber. Los van de dubieuze benaming ‘Vorkommando’ is er reden te twijfelen aan Webers benaming ‘Vorkommando Oberstleutnant von Engelmann’. Von Engelmann werd volgens een naoorlogs memorandum in april 1938 bevorderd tot Major en pas in mei 1941 tot Oberstleutnant. Het blijft uiteraard mogelijk dat in het Amerikaanse memorandum 1940 abusievelijk als 1941 werd geschreven. AMJ CABR, G.J.H. Seelen. CIC-memorandum inzake Von Engelmann dd 8-1-1948.

bestond uit een of twee officieren, twee of drie onderofficieren, vier chauffeurs en een motorrijder; hieraan werden toegevoegd twee tot drie Geheime Feldpolizei (GFP)-ambtenaren, vier of vijf auto's en een motorrijwiel.

Toen Sokolowski's Kommando was georganiseerd, vertrok het naar Düsseldorf, waar het ging ressorteren onder het 6. Armee. Giskes beschreef de taak als de beveiliging van het 6. Armee 'bij de opmars in het inzetgebied België, Noord-Frankrijk, benevens het in veiligheid brengen en het controleren van vijandelijke militaire bescheiden, bevelen, dienst-aanwijzingen enz. Nadat de opmars in de herfst van 1939 verschoven was naar latere datum, werd Kdo. SOKOLOWSKI wederom naar SUNSTER [sic] overgeplaatst.' Giskes kon er verder niets over vertellen, omdat hij andere dingen te doen kreeg. Toen Von Engelmann in mei 1940 in Brussel aankwam, werd hij er het eerste hoofd van Gruppe III.¹⁶⁶ Onder *Agenten naar de overkant* 'Pheiffer en Einsatzkommandos' gaan we nog nader in op deze Kommandos.

De aan de Trupps verbonden GFP was verantwoordelijk voor het arresteren van op de Fahndungsliste - Holland vermelde personen; dit waren voornamelijk mensen die verdacht werden van tegen Duitsland gerichte spionage. Een lid van die GFP was Hugo Bleicher.¹⁶⁷ Hij was tijdens de Eerste Wereldoorlog als Duits soldaat bij de Somme gevangen genomen en opgesloten in een krijgsgevangenkamp bij Abbeville. Vier pogingen ondernam hij om te ontsnappen, maar pas in 1919 kwam hij in Duitsland terug, gerepatriëerd. Hij werd in november 1939 opgeroepen en ingedeeld bij groep 312 van de GFP. Deze groep werd in mei 1940 voor een maand naar 's-Gravenhage gestuurd; van daar werd hij naar Frankrijk verplaatst. Vier jaar later kwam hij als Abwehr-medewerker naar Nederland terug.

Fahndungsliste

Het is nuttig dieper in te gaan op het Duitse begrip Fahndungsliste. Het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, de Belgische zusterorganisatie van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, beschikt over een vele pagina's tellend boekwerk waarin, voorzover in september 1939 aan de Duitsers bekend, de personalia zijn opgenomen van buiten Duitsland wonende mensen die hun belangstelling hadden. Deze Sonderfahndungsliste, in vertaling een bijzonder opsporingsregister, werd opgesteld aan de hand van gegevens van diverse geheime diensten en van politie-organisaties als de Abwehr en de Geheime Staatspolizei (Gestapo). Naast personalia was aandacht besteed aan adressen van bijvoorbeeld niet-Duitse inlichtingen- en veiligheidsdiensten, maar ook aan garages, cafés en hotels; zelfs telefoonnummers ontbraken niet. Naast – veel – communisten en marxisten stonden er onder andere anti-nazi journalisten, linkse politici, arbeiders en spionnen gesignaleerd. In Nederland waren dat bijvoorbeeld Paul de Groot, Van Blankenstein (journalist en agent van de Britse inlichtingendienst MI6), de schrijver Menno ter Braak, de 'Marxist' W. Drees, E. Fimmen ('Gen.Sekr.'), professor Huizinga en de 'Flieger' Viruly.

Soms werd een adres vermeld, al dan niet foutief, maar vaak slechts een plaatsnaam of land. De juistheid van de gegevens varieerde sterk en de ironie wil dat de Sicherheitsdienst in 1943 klaagde dat door de vooroorlogse Nederlandse militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst GS III opgestelde lijsten met namen van communisten 'sehr ungenau und in manchen Fällen überhaupt nicht zutreffend' waren.¹⁶⁸ Deze vooroorlogse lijsten, waarschijnlijk door de Duitsers in Nederlandse archieven gevonden, werden tijdens de oorlog door de Sicherheitsdienst gebruikt bij de arrestatie van communisten in Nederland.

Er is weinig bekend over de ontstaansgeschiedenis van de Sonderfahndungsliste uit 1939. Toch kan over het vervolg daarop dankzij aan de hand van door historicus Ger van Roon gevonden documenten het volgende worden verteld.

Diverse Duitse diensten werden op 27 september 1939 samengevoegd en/of gecordineerd door het toen opgerichte Reichssicherheitshauptamt (RSHA).¹⁶⁹ Op 28 oktober 1939 schreef Referat III A een brief aan onder andere RSHA-Amt VI over de Sonderfahndungsliste 'West'.¹⁷⁰ SS-Oberführer Doktor Werner Best¹⁷¹ schreef daarin: 'Es wird gebeten, das Fahndungsmaterial über staats- und abwehrpolizeilich interessierende Personen, die sich in den westlichen Ländern, insbesondere in Frankreich, Luxemburg, der Schweiz, Belgien und Holland, aufhalten oder aufhalten sollen, soweit

¹⁶⁶ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. Ondervragingsrapport dd 23-10-1947 inzake H. Fiedler. Von Engelmann zelf noemde juli als de maand waarin hij naar Brussel vertrok. AMJ CABR, G.J.H. Seelen. CIC-memorandum inzake Von Engelmann dd 8-1-1948.

¹⁶⁷ SOMA AA 1312. Ondervragingsrapport inzake Bleicher, ongedateerd [vertaald op 14-11-1945].

¹⁶⁸ NPS Bijlage-radiodocumentaire 'Feind hört mit: het BVD-dossier van mijn vader' van Yvonne Scholten (20-5-1998).

¹⁶⁹ Schellenberg, *Aufzeichnungen des letzten Geheimdienstchefs unter Hitler*, p. 43.

¹⁷⁰ Particulier archief Van Roon. Afschrift brief dd 28-10-1939, no IV-30366 III A g, afkomstig uit een Russisch staatsarchief in Moskou (no 500-4-279), en verdere in de tekst genoemde documenten (met dank aan Ger van Roon voor de inzage ervan).

¹⁷¹ Best was hoofd van Abteilung I (personeel en administratie) en van Abteilung III (contraspionage binnenland) van het Geheime Staatspolizei-amt. Schellenberg, *Aufzeichnungen des letzten Geheimdienstchefs unter Hitler*, p. 40.

vorzubereiten, dass es jederzeit auf Abruf greifbar und die Zusammenstellung zu einer "Geheimen Sonderfahndungsliste" in kürzester Frist möglich ist.' Volgens een aantekening van 8 november op de brief was Referat II A verantwoordelijk voor de samenstelling van het materiaal. Volgens een memo van 17 november beval de chef van de Sicherheitspolizei en de Sicherheitsdienst (Heydrich) de dag ervoor dat 'tadelloses Listenmaterial' zou worden opgesteld 'welches enthält die Sitze der Internationalen Verbände, Gewerkschaften usw., der hauptsächlichsten Büros des Emigranten = und Judentums, der staatlichen, polizeilichen und sonstigen Institutionen, die Namen der führenden Personen, sodass diese sofort mit dem Einrücken unschädlich gemacht werden können.'

R.H.G. Nitsch vertelde na de oorlog dat hij in 1939 in opdracht van Ast Münster exemplaren moest zien te krijgen van Nederlandse telefoongidsen, adresboeken en plattegronden.¹⁷²

Bij de Sectie Militaire Geschiedenis (SMG) van de Landmachtstaf in 's-Gravenhage bevinden zich de Sponeck-papers, genoemd naar de luitenant-generaal die samen met Student een aanval met parachutisten en infanteristen op 's-Gravenhage en omgeving had moeten leiden.¹⁷³ Uit twee verongelukte Duitse vliegtuigen werden in mei 1940 deels verbrande documenten gerecupereerd die gegevens bevatten over het aanvalsplan, routes en tevens de op een typemachine vervaardigde Fahndungsliste - Holland: een resultaat dus van Bests opdracht uit oktober 1939.¹⁷⁴

Deze lijst bevatte een dikke negentig namen van mensen die in 's-Gravenhage, Scheveningen, Rijswijk, Leiden, Leidschendam, Sassenheim, Wassenaar, Gouda en Rotterdam woonden en/of werkten. De lijst valt op door de vele tikfouten en foutief overgenomen gegevens en lijkt in de verste verte niet op het in november 1939 bevolen 'tadelloses Listenmaterial'. Materiaal voor die lijsten was overigens onder andere aangedragen door de Nederlandse agent Hoogveen; hij moest persoonsgegevens verifiëren.

Op de in het vliegtuigwrak gevonden lijst staat het stempel 'Eins.=Gruppe Feldmann Kdo. I' en men mag aannemen dat de Einsatzgruppe van Hauptmann Adolf von Feldmann¹⁷⁵ verantwoordelijk was voor de opstelling ervan.

De journalist Elfferich wijst er in zijn boek *Rotterdam werd verraden* op dat de Einsatzgruppe Feldmann niet werd 'aangetroffen in de lijsten van de "Lade-Einheiten" voor de overval op Nederland, de lijsten van de eenheden die zouden worden ingezet via vervoer door de lucht. En die lijsten, met wie wanneer waarheen zou worden getransporteerd, zijn opmerkelijk gedetailleerd.' Elfferich acht het mogelijk en aannemelijk dat de Einsatzgruppe Feldmann zich op het moment van de Duitse inval al in Nederland bevond. Volgens Abwehr-medewerkster Skrodzki echter ontmoette ze met haar baas Protze op of na 11 mei te Wesel in het Roer-gebied Protzes oud-leerling Von Feldmann met zijn 'commando'.¹⁷⁶ 'Op 14 Mei 1940 vertrokken wij met dezen von Feldmann via Uden [Noord-Brabant] naar Den Haag.' Von Feldmann bezocht daar als eerste het Engelse Passport Control Office. Het wordt niet duidelijk of Von Feldmann met zijn 'commando' naar 's-Gravenhage reisde. Als dit het geval was – en dat is aannemelijk – is het ontbreken van de vermelding van zijn groep in de transportlijsten verklaard.

Hoe kon dat exemplaar van de Fahndungsliste - Holland gevonden worden in een van die vliegtuigwrakken? Bij het Instituut voor Militaire Geschiedenis, voorheen de Sectie Militaire Geschiedenis (SMG), zijn naast de Sponeck-papers ook microfilms, en afdrukken daarvan, aanwezig, afkomstig uit het archief van het Amerikaanse Department of the Army. In het verleden bevonden zich daar delen van buitgemaakte Duitse oorlogsarchieven. In een gezamenlijke actie van het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en de SMG zijn destijds archiefdelen met betrekking tot Nederland ter plekke gekopieerd; in Nederland worden ze de Washington-documenten genoemd. Zo kan kennis worden genomen van aantekeningen uit het Kriegstagebuch nummer 1 van de Abteilung Ic der 22.Division; deze divisie nam deel aan de luchtaanval op Nederland en de Ic was een aan de staf verbonden Abwehr-inlichtingenofficier. Op 7 mei staat in dit dagboek genoteerd:

'Einsatzgruppe Feldmann übersendet eine Liste der für den englischen Nachrichtendienst in Holland arbeitenden Personen.'¹⁷⁷ De dag erop wordt vermeld dat nieuwe gegevens aan de 'Einheiten' werden verstrekt, 'daunter [?: slecht leesbaar] die Liste der für den englischen Geheimdienst in Holland arbeitenden Personen, ein Verzeichnis der Garagen in

¹⁷² AMJ PolKab, O 51/52. PV dd 23-10-1946 over verhoor van Nitsch. \ Zie voor de werkzaamheden van Nitsch tijdens de oorlog in Nederland bijvoorbeeld: Cammaert, *Het verborgen front*, en Croes, Verscherpt verhoord.

¹⁷³ SMG Sponeck-papers, ds 554. \ Elfferich, *Rotterdam werd verraden*, p. 94-.

¹⁷⁴ De lijst is opgenomen in *PEC 2AB*, bijlage 58, p. 129.

¹⁷⁵ De Jong, *Het Koninkrijk...* 2, p. 301.

¹⁷⁶ Afschrift PV dd 30-4-1946 inzake Skrodzki. \ Einsatzgruppe Feldmann bevond zich oorspronkelijk te Hannover. SOMA AA 1312. PV dd 30-4-1947, bijlage BNV-onderzoekingsrapport inzake Giskes.

¹⁷⁷ SMG Washington-documenten, 09852-09854.

der Stadt S'Gravenhage usw.¹⁷⁸

Het in 's-Gravenhage gevonden exemplaar was voorzien van de geschreven aantekening '22.Div. Ic Nr. 409/40 gK' (de laatste letters staan voor 'geheime Kommandosache': dit is een graad hoger dan 'geheim'). De Sponeck-papers kunnen, gezien de grote hoeveelheid documenten met zeer gevoelige informatie, normaal gesproken slechts in het bezit van een officier met hoge rang zijn geweest. Op grond van het stempel van de Einsatzgruppe Feldmann en de handgeschreven aantekening mag worden aangenomen dat het exemplaar van de Fahndungsliste in de Sponeck-papers het originele exemplaar is geweest dat door Einsatzgruppe Feldmann op 7 mei naar de Ic van 22.Division is gestuurd.¹⁷⁹

Willy Plate (alias Doktor Peters), een voormalige Hauptpolizei-Inspektor in Düsseldorf, kwam in september 1939 als burgerambtenaar in dienst bij III F van Nest Keulen.¹⁸⁰ Zijn werk daar bestond voor een deel uit het aanleggen van Fahndungslisten voor België en Nederland op grond van door Ast Münster verstrekte gegevens. Gezien het tijdstip zullen die werkzaamheden betrekking hebben gehad op de Fahndungsliste - Holland: zoals we al constateerden, is dat samenstellen slecht gebeurd. Een verificatie aan de hand van de Sonderfahndungsliste 1939 had voor de hand gelegen.

De in de veroverde gebieden gevonden documenten werden ter plekke min of meer geschift en de belangrijkste ervan doorgestuurd naar Münster waar de Auswertungsstelle West verantwoordelijk was voor verdere verwerking als vertaling en distributie van belangrijke gegevens.¹⁸¹ Hoofddoel van de evaluatie was 'die im feindliche Nachrichtendienst stehenden Agenten und besonders die deutschen Landesverräter festzustellen.' Dat is te kwalificeren als contraspionage; de leiding was dan ook in handen van Abwehr III. Tijdens een reis van Leiter III in Berlijn Oberleutnant F.E. von Bentivegni naar Ast Parijs in juni-juli 1940 benadrukte hij in Münster dat het I- en 'politische Material' – mogen we dat als II-materiaal bestempelen? – onverwijld doorgestuurd moest worden naar de 'Materialverteilungsstelle bei Ast III' te Berlijn.¹⁸² Contraspionage-gegevens van actuele waarde moesten naar III Berlijn worden doorgezonden om daar ter verdere distributie in operationele rapporten te worden verwerkt. De leiding in Münster was in handen van Oberstleutnant Otto Schmitt die tevens hoofd was van Ast Münster; de rechtstreekse leiding berustte bij Major Doktor Hansen. Zijn personeel bestond eind juni uit twaalf officieren, achttien Dolmetscher en administratieve krachten; dat bleek onvoldoende te zijn.

Een complicerende factor was het veelvuldige luchtalarm. Omdat bij luchtalarm alvorens naar de schuilkelders te gaan alle documenten in kluizen moesten worden opgeborgen en er daarna weer moesten worden uitgehaald, werd het werken ernstig belemmerd. Het gebeurde zeer regelmatig dat het personeel gedwongen was tot zes uur lang te schuilen. In de ogen van de Abwehr was het niet acceptabel dat dergelijke alarmmeldingen – die slechts in zo'n tien procent van de gevallen daadwerkelijk betrekking hadden op bombardementen op Münster – het werk voor halve dagen volledig lamlegden. 'Der Gegner erreicht durch Einflug in Deutsches Gebiet dann ohne Mühe, was Bombentreffer nur selten zustande bringen können: eine Ausschaltung der Arbeiten für die deutsche Landesverteidigung.'

Münster was ook de plaats waar de gearresteerde Nederlanders gevangen werden gezet: het was de bedoeling dat ze daar werden ondervraagd door personeel van de Auswertungsstelle, maar de aantallen waren dermate hoog dat er achterstand ontstond. Eind juni, begin juli 1940 was sprake van 120 personen die al vijf weken gevangen zaten. Het merendeel van de gevangenen had de Nederlandse nationaliteit, Duitsers kwamen op de tweede plaats en Belgen stonden op de derde. Het bewijsmateriaal voor hun 'misdaden', in zover voorhanden, bevond zich bij Ast Münster of kon via het Adolfinet (een zelfstandig opererend Abwehr-telefoonleidingennetwerk¹⁸³) bij andere Asten worden opgevraagd. Voor zaken die het Reichssicherheitshauptamt (RSHA) aangingen, was het Sonderkommando West (SKW) verantwoordelijk onder leiding van Kriminaldirektor Doktor Schambacher in het zuidelijker gelegen Recklinghausen. Het is aannemelijk dat tijdens ondervragingen namen van tot dusver onbekende agenten werden genoemd. Dat waren voor een deel mogelijk eigen agenten; daarom moesten alle nieuwe namen worden gecontroleerd in de ZKV van Abteilung Z in Berlijn. Het SKW was verantwoordelijk voor het onderkennen van eventuele Stapo-agenten.¹⁸⁴

¹⁷⁸ In de Sponeck-dozen was een mapje aanwezig met een uittreksel van de aantekeningen. Elfferich heeft dit kennelijk niet gezien.

¹⁷⁹ De door de Ic gedistribueerde bescheiden zullen zijn overgetypt; de aantekening zou dan tevens zijn getypt. Het stempel zal op die exemplaren hebben ontbroken.

¹⁸⁰ SOMA, AA 1312. Ondervragingsrapport dd 13-5-1947 inzake Plate.

¹⁸¹ SOMA GRMA, T77/R1450, frames 915-926. Reisebericht dd 5-7-1940 van Abwehr III F-vertegenwoordiger (Oberstleutnant Joachim Rohleder).

¹⁸² SOMA GRMA, T77/R1450, frames 929-936. Reisebericht dd 10-7-1940 van Chef Abwehr III. De voorletters van Von Bentivegni zijn uit: Brammer, *Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst"*, p. 69.

¹⁸³ Brammer, *Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst"*, p. 99. \ Vlak voor de aanval op Polen begin september 1939 meldde Major Groscurth van Abwehr II het testen van het Adolf-Netz. Krausnick; Deutsch [ed], *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938-1940*, p. 195.

¹⁸⁴ In een ongedateerde [juni 1940] Anlage Sicherheitspolizeiliche Meldungen aus den Niederlanden werd naar aanleiding van de 'Sonderauswertungskommission West' van het RSHA inspecteur van politie mr P.J. Ph. Hoogenboom gearresteerd op verdenking van het als politie-ambtenaar

Er waren geen richtlijnen aanwezig voor de hanteren rechtsgrond bij het beoordelen van het handelen van overheidsambtenaren van de bezette gebieden, zoals politie en marechaussee, inzake door hen tegen Duitsland bedreven spionage: dat maakte immers deel uit van hun ambtelijke taak. Voor anderen was dat duidelijk: levenslange tuchthusstraf of de doodstraf. Wanneer geen bewijsmateriaal kon worden vergaard, moesten verdachten worden teruggebracht naar de plaats van arrestatie, begeleid door een Duits officier. 'Das ist aus Überwachungsgründen notwendig und macht auch erfahrungsgemäss einen ausgezeichneten Eindruck auf die Bevölkerung im besetzten Gebiet.' Soms gebeurde dat niet. Omdat bepaalde personen in vrijheid werden gezien als een gevaar voor de veiligheid werden deze in Schutzhaft geplaatst, een positie waartegen geen beroep mogelijk was. Effectief kwam dit neer op 'normale' gevangenschap die, naar gebleken is, vaak resulteerde in de dood.

Op 19 juli 1939 werd bevolen dat de Einsatzkommandos moesten worden opgeheven zodra in het hun toegewezen gebied een Ast was opgericht. Zie voor het vervolg hierop onder *Agenten naar de overkant* 'Pheiffer en Einsatzkommandos'.

Ast België

Hieronder volgt een kort overzicht van de organisatie der Abwehr in België en Nederland om vervolgens dieper te kunnen ingaan op haar activiteiten. Het is voor de lezer niet strikt noodzakelijk het onderstaande over de organisatorische aspecten van de Abwehr in deze twee landen door te worstelen, maar het zou wel helpen om de verhalen verderop in dit boek beter in hun context te kunnen plaatsen.

Leiter Ast België in Brussel was Oberstleutnant Doktor Ludwig Dischler, voormalig Leiter III van Ast Hamburg waar ook het meeste personeel voor de nieuwe Ast vandaan kwam.¹⁸⁵ In 1942 werd hij opgevolgd door Oberst Servaes.¹⁸⁶ In april 1944 werd hij opgevolgd door Oberst Stolze.¹⁸⁷ Als plaatsvervangend Leiter van de Ast fungeerde Oberst Hintermeier, hoofd van Gruppe III. Onder de Leiter ressorteerden onder andere:

■ Gruppe I kwam in mei 1940 onder leiding te staan van Major Walter Sensburg, voorheen Leiter I van Ast Wiesbaden.¹⁸⁸ Hij werd toen vergezeld van Major Karl Krazer, eveneens uit Wiesbaden, en toen Sensburg eind 1941 naar Ast Athene werd overgeplaatst, volgde Krazer hem op als Leiter I.¹⁸⁹ Krazer opereerde onder de aliassen Onkel Karl, Hans Mayer en Doktor Kreuger. In 1944 vertrok hij naar zijn oude Ast in Wiesbaden.

- Referat I H(eer) kwam onder leiding te staan van Hauptmann J.G. Rumpé, een voormalig medewerker van Nest Keulen I H.¹⁹⁰ Nog in 1940 werd hij opgevolgd door Major Brinkhaus (alias Ackermann en Bergmann). Toen Brinkhaus in april 1944 naar Duitsland vertrok, nam Krazer de leiding van I Heer waar, daarbij geholpen door Werner Unversagt. Onafhankelijk van I Heer opereerde Major Edgard Wedepohl.
- Referat I M(arine) onder leiding van Kapitänleutnant Bendixen januari 1941 tot midden 1941; Korvettenkapitän Klaps 1941-1942; Korvettenkapitän Gaber 1942-1943; Kapitänleutnant A. Gruhn 1943-1944.
- Referat I L(uft) onder leiding van Hauptmann K. Kotte (alias Doktor Kokoman, Kursten, Karsten of Kersten).
- Referat Ii (Funk) onder leiding van Oberstleutnant G.E. Weber 1940-1941; Major Doktor Gehrts 1941-1944.
- Referat Ig (Technische Abwehrmittel) onder leiding van Major Marx; Doktor Hehnlein 1943-1944.

■ Gruppe II onder leiding van Major F.K. Marwede (die we eerder tegenkwamen onder 'Sondertruppe en de aanval op Nederland').¹⁹¹ Marwede (alias Messerschmidt) werd in december 1942 opgevolgd door Rittmeister Spiess (alias Specht).¹⁹² Spiess bleef Leiter tot maart 1943. Het plaatsvervangende hoofd was Kapitänleutnant Laurinat.

(..vervolg)

werken voor een een vijandelijke inlichtingendienst. Werd hier het Sonderkommando West bedoeld? NIOD Collectie 206, 500-3-155.

¹⁸⁵ Dischler had in Hamburg de afdeling III opgebouwd en was daar tot december 1939 Leiter van geweest; daarna is hij korte tijd Leiter Ast Berlijn geweest. \ SOMA AA 1312. Rapport dd 27-4-1946 over Ast België. \ Brammer, *Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst"*, p. 54.

¹⁸⁶ SOMA AA 1312. Ondervragingsrapport inzake Unversagt dd 13-8-1945.

¹⁸⁷ SOMA AA 1312. Traduction de Report no PWIS(Norway)/70 dd 22-2-2916 (verhoren Gruhn en Moetschke).

¹⁸⁸ brief 19990321. \ SOMA GRMA. Bericht dd 2-5-1940 van Sensburg inzake F 939.

¹⁸⁹ Krazer wordt door een fonetische schrijfwijze abusievelijk ook wel aangeduid als Kratzer, zoals in Popov, *Spy/counterspy*, p. 221.

¹⁹⁰ Verhoeven, *De Duitse Abwehr in België*, 1.

¹⁹¹ SOMA AA 1312. Brief dd 31-3-1948 van M.P.H. Meert aan Veiligheid van de Staat.

¹⁹² SOMA AA 1312. Ondervragingsrapport inzake Bodens dd 11-2-1946.

- Referat II M(arine) onder leiding van Korvettenkapitän Uller -1944.

■ Gruppe III stond aanvankelijk onder leiding van eerdergenoemde Major Von Engelmann, maar deze werd nog in 1940 opgevolgd door Oberst Hintermeier.

- Referat III H(eer) onder leiding van Major Cauter.
- Referat III M(arine) onder leiding van Korvettenkapitän Zweibaumer.
- Referat III L(uft) onder leiding van Hauptmann Ruden.

Ast België werd begin september 1944 opgeheven. Na de bevrijding van Frankrijk en België kreeg het Abwehr-personeel uit die landen de tijd zich te hergroeperen in Nederland en Duitsland; we behandelen dat onder 'FAKs en FATs'.

Ast Niederlande

Leiter Ast Niederlande in 's-Gravenhage was vanaf juni 1940 Oberstleutnant Hauswaldt; hij werd in augustus 1943 opgevolgd door Oberst Heuser.¹⁹³ Heuser bleef dat tot in juni 1944. Onder deze Leiter ressorteerden slechts twee Gruppenleiters:

■ Gruppe I Major¹⁹⁴ Walter Schulze-Bernett juni 1940 - juni 1941¹⁹⁵; Major Mercker 1941 - juni 1942¹⁹⁶; Oberstleutnant Doktor Dähne 1942-1944. Onder het hoofd ressorteerden onder andere:

- Referat I H(eer) onder leiding van Oberleutnant (later Hauptmann) Doktor O.J. Dijckerhoff mei 1940 - 31 december 1940.¹⁹⁷ Hij was voorheen verbonden geweest aan Nest Keulen. Hij had geen medewerkers en zelf weet hij het aan zijn onwil dat er geen resultaten werden behaald; om die reden zou hij ontslagen zijn.¹⁹⁸ Oberleutnant (later Hauptmann) Düssel (of Russel) 1 januari 1941 - 1942; Hauptmann Doktor Köhler 1942-.
- Referat I M(arine) onder leiding van Kapitänleutnant K. Conrad en Oberleutnant F.C.H. Strauch.
- Referat I L(uft) onder leiding van Major Mercker; Hauptmann Wenglau.
- Referat Ii (radiotelegrafie en opleiding marconisten) onder leiding van Hauptmann Joseph Stein.
- Referat I Wi onder leiding van Leutnant (later Hauptmann) H.C.K.G. (Hans) Scharrer (mei 1940 - 1941). Hij was voor de oorlog eigenaar van het expeditiebedrijf G. Scharrer te Duisburg en deed toen wel zaken met Dijckerhoff van de Damco Scheepvaartmaatschappij.¹⁹⁹ Via Dijckerhoff was hij begin mei 1940 in dienst gekomen van Nest Keulen en diezelfde maand naar Nederland overgeplaatst.²⁰⁰ Onder *Het R-Netz in Nederland* 'Van Reede en Overhof' gaan we nog nader in op Scharrer.

Het plegen van economische spionage is nog moeilijker te bewijzen dan bijvoorbeeld militaire spionage. Zo werd na de oorlog onderzoek gedaan naar L.C.E. Colshorn in relatie tot de activiteiten van de firma Cellastic te Parijs. Over deze firma is al het een en ander geschreven²⁰¹, omdat hij onder leiding van onder andere H.W.F. Kleiter²⁰² en Doktor Liebel

¹⁹³ SOMA AA 1312. PV dd 30-4-1947, bijlage BNV-onderzoekingsrapport inzake Giskes. Giskes duidt Hauswaldt in zijn boek *Abwehr III F* (p. 29-) aan als 'Hofwald'.

¹⁹⁴ Schulze-Bernett was bij zijn benoeming tot Leiter I bevorderd tot Major; in april 1942 volgde zijn bevordering tot Oberstleutnant.

¹⁹⁵ Buchheit, *De Duitse geheime dienst*, p. 213. In juni 1941 kreeg Schulze-Bernett opdracht in Ankara, Turkije, de Leitstelle Naher Orient op te richten.

¹⁹⁶ Volgens Giskes nam Hauswaldt vanaf juli 1942 de functie van Leiter Gruppe I over.

¹⁹⁷ AMJ CABR, O.J. Dijckerhoff. PV dd 21-4-1947, verhoor Dijckerhoff.

¹⁹⁸ Als Leiter I H voerde Dijckerhoff gesprekken met vele oude bekenden als L. Einthoven, hoofdcommissaris te Rotterdam, en H.A.C. Fabius. Hij had dit oud-hoofd van GS III in 1939/1940 in de Eiffel ontmoet. In 1941 hernam Dijckerhoff zijn functie van directeur bij de Damco Scheepvaartmij. AMJ CABR, O.J. Dijckerhoff. Onderzoekingsrapport no 425/1 dd 13-11-1946.

¹⁹⁹ AMJ CABR, O.J. Dijckerhoff. PV dd 21-4-1947, verhoor Scharrer.

²⁰⁰ Scharrer was in de periode 19-8-1941 - 15-3-1945 ook Verwalter van de KNSM te Amsterdam. In 1943 volgde hij nog F. Remppis op als Verwalter van de nv Stoomvaart Mij Oceaan te Amsterdam.

²⁰¹ Zie bijvoorbeeld Van der Gouw, ... *alias TEIXEIRA*, en Wim Klinkenberg, *De ultracentrifuge 1937-1970: Hitlers bom voor Strauss?* (Amsterdam, Van Gennep, 1971). Bij het NIOD berust een doctoraalscriptie van Rienk Kessenich over Cellastic.

²⁰² Op 18-3-1931 had 1ste stuurman Kleiter bij de Verenigde Scheepvaartmij te Rotterdam desgevraagd een jaar onbetaald verlof gekregen. In dat jaar trad hij als procuratiehouder in dienst bij de nv Advertentiebureau Zeevaart, ook in Rotterdam. Exact een jaar kreeg hij bij de scheepvaartmij eervol ontslag. Op 29-1-1935 werd hij met stamboeknummer 4432 lid van de NSB. Al snel na de capitulatie werd hij directeur bij Cellastic. Volgens C.J. van Rijst, een handelaar in meubelen, beschikte Kleiter over een aanbevelingsbrief van de import-exportfirma Bischoff uit Bremen.

fungeerde als een dekfirma voor het vergaren van wetenschappelijke gegevens en daar bekende Nederlandse geleerden voor inschakelde als de professoren J.A.A. Ketelaar en W.J. de Haas²⁰³,²⁰⁴ Doktor Liebel, hoogstwaarschijnlijk een alias van Leutnant Doktor Walter Ruf, was in februari 1943 naar de Abwehr in Parijs gestuurd.²⁰⁵ Daar poseerde hij als Zwitsers lid van de staf van Cellastic om zodoende in contact te komen met neutrale geleerden om uit vinden of hun werk kon worden aangewend voor de Duitse oorlogsinspanning. Als in oktober 1947 Amerikaanse vragen worden gesteld over Colshorns detentie, komt een en ander in beweging. De Politieke Recherche Afdeling 's-Gravenhage merkt in november van dat jaar op dat het proces-verbaal inzake Colshorn zeker niet volledig kan worden genoemd; het zou gecompleteerd moeten worden met het rapport over Cellastic te Parijs²⁰⁶, hetgeen nog een halfjaar zou vergen. Onder andere op grond daarvan schreef procureur-fiscaal J. Zaaijer op 11 november 1947: 'Het onderzoek in dergelijke zaken [economische spionage] is uiterst moeilijk en hoewel er sterke aanwijzingen zijn, is geen definitief resultaat bereikt. Een verder onderzoek zou thans te Parijs moeten gebeuren, en zeker nog een half jaar vorderen. Overziende de beschikbare middelen, en het belang van de zaak in verhouding tot de vele en zware misdaden, door de vijand in Nederland begaan, ben ik tot de slotsom gekomen, dat het beter is, in het kader der noodzakelijke beperking de zaak-Colshorn ter zijde te leggen en de verdachte (zoals hij wenst) naar Duitsland terug te zenden. Ik merk hierbij echter op:

1e dat dit volstrekt niet wil zeggen dat hij onschuldig is. Integendeel verwacht ik dat indien het onderzoek wel was voortgezet, zijn schuld afdoende gebleken zou zijn.

2e dat het feit dat deze man zowel in als buiten Nederland vele relaties heeft die zich voor hem inspannen, niets in zijn voordeel bewijst. Als spion zou hij onbruikbaar zijn als hij niet de indruk van betrouwbaarheid had weten te wekken.' Eind december 1947 werd besloten tot de invrijheidstelling van Colshorn voor uitwijzing naar Duitsland. Scharrer ontkende overigens Colshorn als agent te hebben ingeschakeld, omdat hij daar 'totaal ongeschikt' voor zou zijn geweest.

Scharrer onderhield relaties met onder andere Flesche, H.W.K.R. von Goerschen en J. Voetelink, algemeen procuratiehouder van de 'rooifbank' Lippmann, Rosenthal & Co., maar het is onmogelijk gebleken betrouwbare gegevens te vinden over hun eventuele activiteiten op het gebied van economische spionage in neutrale landen.²⁰⁷ Scharrer vertelde dat Berlijn (Oberstleutnant Bloch, Leiter I Wi) Von Goerschen na mei 1940 overdroeg aan I Wi Ast Nederlande, maar dat hij daarna nog rechtstreeks voor Berlijn werkzaam was en met succes. Na de aanslag op Hitler werd hij gearresteerd. Scharrer was overigens terughoudend in het verschaffen van gegevens; na zijn plaatsing in Amsterdam als Verwalter zou hij niet meer voor de Abwehr hebben gewerkt. We komen daar in het kader van linecrossers en stay-behind agenten op terug.

■ Gruppe II (sabotage) ontbrak;

■ Gruppe III stond vanaf het begin onder leiding van Major, later Oberstleutnant Hempel.²⁰⁸ Tot zijn vertrek in juli of oktober 1943 fungeerde Hempel tevens als plaatsvervangend Leiter van de Ast.²⁰⁹ Oberstleutnant Von Soppe augustus 1943 - juni 1944.²¹⁰ Onder het hoofd ressorteerden onder andere:

- Referat III C(ivil) Personenüberwachung und -klarung onder leiding van Major (later Oberstleutnant) Hütterer; begin 1942 vertrok hij naar de Sovjet-Unie en werd toen opgevolgd door Hauptmann Erich Kossmann.²¹¹
- Referat III H(eer): Oberstleutnant Max Mahrman (of Marmann) augustus 1941 - juni 1944.

(..vervolg)

Dit wijst mogelijksterwijs op een betrokkenheid, via Sonderführer J.W. Bischoff, met Nest Bremen. Kleiter overleed op 21-8-1944 in Frankrijk, waarschijnlijk tijdens zijn vlucht naar Duitsland of Nederland. NA BNV, 3575. Gegevens inzake Cellastic, anoniem, ongedateerd. \ AMJ CABR, H.W.F. Kleiter. \ *Algemeen adresboek van Nederland* 1939, p. 1217.

²⁰³ Zie voor De Haas bijvoorbeeld: Huisman-van Bergen, Van De Hindenburg tot De Haas, p. 101-121.

²⁰⁴ AMJ CABR, L.C.E. Colshorn. \ Kleiter, Liebel en Koberg kenden elkaar. \ In 1939 werd A. Flesche lid van de raad van commissarissen van de toen opgerichte nv Hollandsche Maatschappij voor Fabricatie en Verkoop van Cellastic-banden Cellastic-Holland te Amsterdam. Rhodius Koenigs Handel-Mij nam deel aan deze nv voor 25.000 gulden en de nv Handel-Mij Cellastic voor 24.000 gulden. Bericht in *De Telegraaf* dd 2-3-1939.

²⁰⁵ NA BNV, 3575. Rapport dd 27-9-1945 van A. Michels en G. Voetelink.

²⁰⁶ Een rapport dat werd opgesteld door dr P.A. Jonquière en Th.C. van Brien.

²⁰⁷ AMJ CABR, H.C.K.G. Scharrer. Gegevens Handelsregister dd 26-6-1947; PV dd 14-7-1974, verhoren P.G. van Berge en Scharrer.

²⁰⁸ AMJ CABR, M.P.A.E. Laliu. PV dd 31-12-1947, verhoor Meijer Roodenberg.

²⁰⁹ AMJ CABR, H. Rouwendal. Afschrift Belgisch rapport over Ast Nederlande, ongedateerd, no 1683.

²¹⁰ AMJ CABR, A.M.J. van Huijstee. PV dd 7-12-1947, verhoor Strauch.

²¹¹ AMJ CABR, M. Veenstra. CSIC-onderzoekingsrapport inzake Crone no 48/1 dd 28-7-1945. \ Volgens C.J. Kila, de bewoner van het huis waar Hütterer met ingang van 29-5-1940 was ingekwartierd, vertrok Hütterer medio 1943 naar het front. AMJ CABR, J.J. van Drunen. PV dd 10-4-1947, verhoor Kila.

- Een voor het Englandspiel belangrijke afdeling was Referat III F(eind)²¹²: begin juli 1940 werd Major C.P. Meijer Roodenberg²¹³ van Ast Münster daar hoofd van; hij moest de afdeling van de grond af opbouwen. In een villa aan de Hoogeweg te 's-Gravenhage werden aan zijn referaat onder andere de officieren Hödel en Gehmacher toegevoegd.²¹⁴ Meijer Roodenberg kreeg volgens V-man J.F.C. Hoosemans wegens wangedrag zijn ontslag.²¹⁵ Volgens Major H.J. Giskes (alias Doktor Gerhardts), in augustus 1941²¹⁶ de opvolger van Meijer Roodenberg geworden, had deze vanaf juli 1941 wegens hartzwakte in een ziekenhuis gelegen.²¹⁷ De waarheid zal in het midden liggen: Meijer Roodenberg kreeg (ziekte)verlof, nadat Berlijn de stand van zaken als onbevredigend had beoordeeld.²¹⁸

In mei 1942 verhuisde Ast Nederlande naar de Nimrodtlaan in Hilversum.²¹⁹ Giskes vermeldde ditzelfde tijdstip, maar zelf verplaatste hij III F pas in november 1942 naar Driebergen; volgens V-man C.J.A.M. Vermeeren was dat al omstreeks half juni 1942.²²⁰ H.F.J.W. Schumacher kreeg op 1 december 1942 van SS-Sturmbannführer J. Schreieder – waar Giskes in het kader van het Englandspiel mee samenwerkte – opdracht zich te melden bij een onderafdeling van de Sicherheitspolizei (IV E), gevestigd in villa Beukenhorst in Driebergen.²²¹ Naast deze villa stond Huize Beukenstein waar Giskes met zijn eenheid zat. ‘Deze afdeelingen werkten nauw met elkander samen. [...] De afdeeling in Driebergen was ingericht met het doel om by een eventueele invasie aan de Nederlandsche kust, de staf van de spionage Abwehr Abteilung te 's-Gravenhage, wanneer deze moest terugtrekken, een onderdak te kunnen verschaffen en zy direct met hun arbeid konden voortgaan in samenwerking met de naast ons gelegen Militaire afdeeling [van Giskes].’

FAKs en FATs

Op 12 februari 1944 beval Hitler: ‘Es ist ein einheitlicher deutscher geheimer Meldedienst zu schaffen.’²²² Dat gebeurde met ingang van 1 juni 1944. De Abwehr had dit moment echter al lang van tevoren zien aankomen en wist een deel van haar zelfstandigheid te bewaren door delen van de organisatie rechtstreeks te laten ressorteren onder Wehrmachteenheden. Dat waren de Frontaufklärungskommandos (FAKs) en Frontaufklärungstrupps (FATs). Volgens eerdergenoemde Bleicher, hij was inmiddels Feldwebel geworden, hoorde hij in maart 1943 voor het eerst over de reorganisatieplannen.²²³ Volgens Giskes waren dergelijke plannen in het oosten al in de loop van 1942 uitgevoerd.²²⁴

In 1944 werden de Asten in bezet gebied omgevormd tot aan de legeronderdelen toegevoegde mobiele eenheden onder commando van drie Leitstellen West für Frontaufklärung. De indeling was conform de taken van Abwehr I, II en III.

■ Leitstelle I West, oorspronkelijk gevestigd te Parijs, verhuisde onder leiding van Oberstleutnant Herrlitz (alias Huder) in september 1944 naar Miehlen in de Taunus. Om een indruk te geven van de personeelssterkte: deze Leitstelle telde op 1

²¹² Giskes gebruikt tegenstrijdige benamingen voor de afdelingen/referaten. Tegenover de PEC noemde hij zich ‘Leiter von der Abteilung III F’. Vrijwel meteen daarna zei hij: ‘Hempel war der Leiter der Gruppe III der Abwehrstelle Niederlande. Die Gruppe III hatte sechs oder sieben verschiedene Referate, davon war III F ein Referat. Hempel war der Chef von Abteilung III, aber er unterstand dann noch dem Leiter der Abwehrstelle. Das war Oberst Hauswaldt.’ H.J. Giskes in *PEC* 4C I, p. 99-100.

²¹³ Visser noemt hem (in *De bezetter bespied*, p. 23) abusievelijk ‘Maj. M. Rodenbach’.

²¹⁴ AMJ CABR, J.F.C. Hoosemans. PV dd 9-3-1948, verhoor Hoosemans.

²¹⁵ AMJ CABR, J.F.C. Hoosemans. BNV-rapport dd 23-8-1945, verhoor Hoosemans.

²¹⁶ Volgens Schreieder was Giskes per 1-7-1941 hoofd van III F geworden. J. Schreieder in *PEC* 4B, bijlage 16, p. 35.

²¹⁷ Giskes, *Abwehr III F*, p. 25, 28. \SOMA AA 1312. PV dd 30-4-1947, bijlage BNV-onderzoekingsrapport inzake Giskes.

²¹⁸ Volgens Fritz Leinung (die in september 1940 bij III F in dienst was gekomen) was Giskes Meijer Roodenberg in oktober 1941 opgevolgd. De laatste had ontslag uit militaire dienst gevraagd, omdat hij verschil van mening met de SS had gekregen. NA BNV, 2980. 17th CIC Detachment memorandum dd 9-6-1945; ongedateerde verklaring van F. Leinung.

²¹⁹ AMJ CABR, H.C.K.G. Scharrer. PV dd 14-7-1947, verhoor Scharrer. \ Volgens V-man A. Damen werd de Dienststelle in december 1942 van Plein 4 naar Driebergen verplaatst. AMJ CABR, A. Damen. PV dd 23-11-1948, verhoor Damen. Giskes geeft (in *PEC* 4C I, p. 100) eind 1942 als tijdstip.

²²⁰ Giskes, *Abwehr III F*, p. 192. \ AMJ CABR, C.J.A.M. Vermeeren. Onderzoekingsrapport inzake Vermeeren dd 21-5-1946. \SOMA AA 1312. PV dd 30-4-1947, bijlage BNV-onderzoekingsrapport inzake Giskes.

²²¹ AMJ CABR, W.L. Ortmann. Doorslag PV dd 11-7-1946, verhoor Schumacher.

²²² Brammer, *Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst"*, p. 44, 47.

²²³ SOMA AA 1312. Onderzoekingsrapport inzake Bleicher, ongedateerd [vertaald op 14-11-1945].

²²⁴ SOMA AA 1312. PV dd 30-4-1947, bijlage BNV-onderzoekingsrapport inzake Giskes.

juni 1944 14 officieren, 3 ambtenaren, 28 Unteroffiziere, 58 manschappen, 2 Sonderführer, 5 mannelijke ‘Angestellte’ en 21 Stabshelferinnen.²²⁵

Onder Leitstelle I ressorteerde FAK 130 onder commando van Major Wedepohl (alias William) te Velbert onder Essen in het Rijnland. Onder deze FAK ressorteerden de FATs 121, 122, 123 en 134. Nederland behoorde tot het operatieterrain van FAK 130, maar toen bleek dat Nederland van Velbert uit niet kon worden bestreken, richtte de Leitstelle FAK 160 op.

FAT 123 ressorteerde organisatorisch onder FAK 130, maar kreeg rechtstreeks bevelen van AOK 7.²²⁶ De FAT werd hoogstwaarschijnlijk in februari/maart 1944 opgericht en gevestigd in het kasteel Lambeau in de buitenwijken van Brussel.²²⁷ In maart werd nog een buitenpost geopend in Château la Croix te Lille.²²⁸ In de eerste helft van oktober 1944 had Oberleutnant Koehler net het commando overgenomen van Major Wedepohl die toen commandant werd van FAK 130. Een der taken toen was het organiseren van een R-Netz. Kasteel Lambeau werd begin september 1944 ontruimd en de FAT vestigde zich op 17 september in Bad Neuenahr. In januari/februari 1945 verhuisde de FAT vanuit Bad Neuenahr naar Verdere-Eiffel (in de streek van Mutscheid). Omstreeks die tijd nam Oberleutnant Arnold het commando over. FAT 160 werd geformeerd uit het Verbindungskommando I für Frontaufklärung. Het werd onder commando van Hauptmann Burcharz gevestigd te Eefde en kreeg de deknaam Kommando Burkner.²²⁹ Na de oprichting ervan werden de FATs 122 en 134 van FAK 130 hiernaartoe overgeheveld. Verder werd FAT 139 onder commando van Hauptmann Sieg te Gorssel eraan toegevoegd. FAT 122 kreeg bevelen van het Eerste Fallschirmleger; FAT 134 en 136 van AOK 25. In april/mei 1945 werd FAK 160 verplaatst naar Soltan bij Lunenberg.²³⁰

FAT 134 stond onder commando van Rittmeister Köhler, maar hij werd eind november 1944 naar Berlijn overgeplaatst; het commando werd tijdelijk gevoerd door Hauptmann Koberg. Köhler werd officieel op 12 januari 1945 opgevolgd door Oberleutnant Gottfried Niemeier. Deze FAT had inclusief agenten 96 medewerkers.²³¹ Onder *Het R-Netz in Nederland* komen we terug op de activiteiten van FAT 134.

Een aparte plaats nam FAK 60 M in, ressorterend onder Gruppe I. Het werd te Arcachon in Frankrijk uit Marineaußenstelle Le Havre geformeerd onder commando van Kapitänleutnant Schuchmann. Op de activiteiten ervan zullen we nader ingaan onder *R-Netz-agenten van FAK 60 M*.

Verder was er FAK 180 L. Deze FAK met de codenaam Orkan te Hofheim bij Wiesbaden stond onder commando van Oberleutnant Buchner (alias Bimbo).²³² Hieronder ressorteerde FAT 182 L Nord (codenaam Monsun) en nog een Trupp met een onbekende nummering. FAT 182 L was onderverdeeld in vier Staffels.²³³

■ Leitstelle II West, opgericht te Parijs, vertrok in augustus 1944 richting Duitsland. Plaatsen van vestiging waren Koblenz en Bad Orb.²³⁴ De eerste Leiter was Oberleutnant Von Eschwege, oorspronkelijk van Abwehr Berlijn. Van maart tot 20 juli 1944 was Major Abshagen hoofd Leitstelle II West; hij werd toen na twee maanden gevangenschap ontslagen. Zijn opvolger was Major Friedrich Brandt die in de herfst van 1944 werd opgevolgd door Hauptmann Friedrich Hellmers.²³⁵ Onder deze Leitstelle ressorteerden de FAKs 210, 213 en 249.

Onder FAK 210 te La Celle Saint-Cloud (bij Parijs) ressorteerden in de periode najaar 1943 – voorjaar 1944 onder leiding van Hauptmann Gragert²³⁶ de FATs 248(?), 249, 251, 252, 263 en mogelijk 264.

FAK 213 werd in februari 1944 bemand met personeel van Gruppe II van Ast Münster.²³⁷ Hij werd toegevoegd aan

²²⁵ Correspondentie Staritz 1997 met bijlage kopie brief dd 24-6-1944 van Oberst Garthe aan Abteilung Fremde Heere West.

²²⁶ SOMA AA 1312. Ondervragingsrapport inzake Metzmacher dd 2-7-1945.

²²⁷ NA BNV, 3447. MI5 interim interrogation report inzake C.H. Wagner dd 28-2-1945.

²²⁸ Voor het berichtenverkeer maakte de buitenpost gebruik van de codenaam Taunus.

²²⁹ AMJ CABR, J.Ch. van der Aa. BNV-rapport inzake Bauer dd 11-12-1945. Volgens een ongedateerd organisatieschema (R-Netz) ressorteerden onder Leitstelle I (Heer) FAK 120 en 130. Onder FAK 120 ressorteerden FATs 121, 122 en 123; onder FAK 130 de FATs 131, 132, 133 en 134.

²³⁰ AMJ CABR, A.F. Grote. PV dd 3-5-1948, verhoor A.F. Grote.

²³¹ AMJ CABR, J.Ch. Klatten. PRA-rapport inzake FAT 134 dd 18-4-1947.

²³² SOMA AA 1312. Vertaald ondervragingsrapport inzake Genin dd 30-7-1945.

²³³ Staffel I te Billerbeck onder commando van Oberleutnant Kuhlen (alias Hess) had de codenaam Tornado.

²³⁴ SOMA AA 1312. Ondervragingsrapport inzake Schlemmer dd 21-8-1945. Voor het berichtenverkeer maakte Leitstelle II West gebruik van de codenamen Igel en Menuett. SOMA AA 1312. CSDIC-rapport inzake Gerken dd 3-6-1945.

²³⁵ AMJ CABR, M.J.M. Gemmeke. Afschrift BNV-rapport inzake FAKs 213, 210 en 249 dd 23-10-1946.

²³⁶ NA BNV, 2419. Vertaald rapport inzake E. Vogt dd 10-7-1945.

²³⁷ SOMA AA 1312. Liquidation report no 63 inzake FAK 213 dd 2-10-1945.

Heeresgroep H en was bedoeld om België, Nederland en Denemarken te bestrijken. Als plaats van vestiging was Brussel bepaald, maar door de invasie ging dat niet door. In oktober 1944 werd het hoofdkwartier van FAK 213, deknaam Einheit Gerlach, gevestigd in Frederiksoord bij Steenwijk in Nederland onder commando van Hauptmann Richard Gerken; we kwamen hem eerder tegen onder 'Uniformsmokkel'.²³⁸ Zijn eenheid komt verderop onder *De spion van Schiebroek: P.C. Bakker* nog ter sprake. Het FAK werd tijdens de Duitse terugtocht via Hude en Solltau gevestigd in een bos bij Sülze (in de omgeving van Bergen en Belsen). Onderweg werden zendontvangers en sabotagemateriaal begraven; het merendeel daarvan werd na de capitulatie van Duitsland op aanwijzing van Gerken door de geallieerden gerecupereerd.

Onder FAK 213 ressorteerden de FATs 222, 248, 260, 261 en 262. FAT 248 werd later onder FAK 210 geplaatst, terwijl FAT 261 onder leiding van Leutnant Lorenz in Denemarken ging opereren.²³⁹

FAT 222 werd in augustus/september 1944 geformeerd in België en stond tot in november 1944 onder commando van Korvettenkapitän Rudolf Müller; daarna was Oberleutnant Rolf Steneberg (alias Rudolf Stegemann en Stein) tot de Duitse capitulatie commandant.²⁴⁰ De deknaam was Einheit Stein.²⁴¹ Het hoofdkwartier van FAT 222 werd in september 1944 vanuit België verplaatst naar het Nederlandse Doorn en verbleef begin 1945 ook wel te Hattem bij Zwolle. De taak van FAT 222 was het werven en opleiden van agenten voor alle FATs van FAK 213. De agentenschool stond bekend onder de schuilnaam Einheit Martin en werd geleid door Leutnant Friedrich Scheuermann (alias Schumann).²⁴²

FAT 260 werd in januari/februari 1944 te Brussel geformeerd onder leiding van Oberleutnant Eberhard von Wissmann (aliassen Von Winterfeld en Wallot); daarna, eind november 1944²⁴³, had Oberleutnant Alwin Bergner tot de capitulatie het commando.²⁴⁴ Begin september werd de FAT verplaatst naar Doorn; september/oktober naar Scheemda; begin februari 1945 naar Brummen; begin april naar Leersum; medio april naar Houtem en eind april naar Zeist. De verhuizingen vormen een treffende illustratie van het mobiele karakter der FATs, al blijft het de vraag of dat nu werkelijk een voordeel is geweest. De deknaam was aanvankelijk Pionier Lehrtrupp B, sinds november Einheit Bergner.²⁴⁵

FAT 262 werd in februari/maart 1944 verplaatst naar Doorn; eind november vertrok het grootste deel van het personeel naar Keulen, waarbij ongeveer zes man onder commando van Leutnant Wolff naar Winschoten vertrokken. De gebruikte deknaam was Einheit Koning, later Einheit Kutschke.²⁴⁶ Taak van FAT 262 was het aanleggen van een netwerk van sabotagedepots in Nederland, zoals FAT 260 dat in België deed.

■ Leitstelle III West stond onder commando van Oberleutnant Reile, oorspronkelijk in juni 1943²⁴⁷ opgericht te Parijs; hij verhuisde later naar Riedelsbach in de Taunus. Omstreeks de invasie in juni 1944 verliet FAK 306 Parijs.²⁴⁸ Via Lepine, Sedan, Luik en Bastogne kwam de FAK in Nijmegen terecht.

Onder FAK 306 ressorteerde FAT 350 onder commando van Hauptmann Wiegand (alias Walter).²⁴⁹ Deze FAT richtte onder commando van Oberleutnant Kiskes Meldeköpfe op in Almelo, Apeldoorn, Lemmer, Emmen en Emsland. Een andere onder 306 ressorterende FAT was FAT 357, later omgedoopt in FAT 359, onder leiding van Leutnant Herding.²⁵⁰

Ast Nederlande kreeg begin januari 1944 opdracht FAKs en FATs te formeren.²⁵¹

²³⁸ Voor het berichtenverkeer maakte FAK 213 gebruik van de codenamen Professor en Walzer. Gerkens codenaam was Gerd of Geer.

²³⁹ SOMA AA 1312. Ondervragingsrapport inzake Schlemmer dd 21-8-1945. Voor het berichtenverkeer maakte FAT 261 gebruik van de codenamen Bolero en Bristol.

²⁴⁰ SOMA AA 1312. Liquidation report no 64 inzake FAT 222 dd 4-10-1945.

²⁴¹ Voor het berichtenverkeer maakte FAT 222 gebruik van de codenaam Ballett.

²⁴² Tot de V-mannen behoorden M.J.M. Gemmeke, A. van Olst, D. Joosse en C.J. van Arnhem.

²⁴³ NA BNV, 2419. Vertaald rapport tactisch verhoor inzake A.F.J. Bergner dd 5-8-1945.

²⁴⁴ SOMA AA 1312. Liquidation report no 65 inzake FAT 260 dd 2-10-1945.

²⁴⁵ Voor het berichtenverkeer maakte FAT 260 gebruik van de codenaam Perceo.

²⁴⁶ FAT 262 maakte voor het berichtenverkeer gebruik van de codenaam Amei.

²⁴⁷ NA BNV, 3384. BNV-ondervragingsrapport inzake W.K. Uhlig dd 21-2-1946.

²⁴⁸ SOMA AA 1312. Ondervragingsrapport inzake Bleicher, ongedateerd [vertaald op 14-11-1945].

²⁴⁹ SOMA AA 1312. Ondervragingsrapport inzake Bleicher, ongedateerd [vertaald op 14-11-1945]. Bodens vermeldde nog Oberleutnant Kisker die in februari 1945 het commando over FAT 350 terugkreeg van Hauptmann Bulang. SOMA AA 1312, Bodens. Camp 032-ondervragingsrapport inzake Bodens dd 11-2-1946.

²⁵⁰ NA BNV, 3384. Tactical interrogation report inzake W.K. Uhlig dd 17-9-1945.

²⁵¹ Giskes, *Abwehr III F*, p. 215.

Onder FAK 306 ressorteerden FATs 303, 350, 354 en 359; FAT 365 werd overgedragen aan Von Feldmann. FAT 359 stond onder commando van Hauptmann Wilhelm Schoewitz (Schöwitz?).

Giskes werd commandant van FAK 307 te Brussel.²⁵² Volgens hem werd de oude Ast Niederlande omgevormd tot FAT 365; Ast België te Brussel onder leiding van Major Moehring tot FAT 362, de afdeling te Luik onder leiding van Hauptmann J.P. Schellewald tot FAT 363, de afdeling te Gent onder leiding van Hauptmann H.F.W.A. Piepe²⁵³ tot FAT 364 en werd de afdeling te Lille opgenomen in FAT 362.²⁵⁴ Onder FAK 307 ressorteerde ook nog FAT 396, een Marine-FAT onder commando van Oberleutnant zur See Tiedgemeyer. Ook Stelle P van Protze werd toegevoegd aan FAK 307.²⁵⁵

Omstreeks Kerstmis 1944 probeerden de Amerikanen in de omgeving van Bastogne-Clervoux twee keer een groep Belgen met zendontvanger door de linies te sluizen; beide pogingen mislukten. Deze aangelegenheid, waarbij een der linecrossers gewond was geraakt en gevangen genomen, werd door FAT 362 samen met een Stapostelle te Bittburg behandeld.

FAT 363, codenaam Allasch, kwam in januari 1945 onder commando te staan van Leutnant Hubert Troost alias Thomas alias Tonnen.²⁵⁶ Hij beweerde dat in het kader van het Ardennen-offensief zo'n veertig met zendontvangers uitgeruste agenten in november 1944 boven België waren gearachuteerd en vervolgens arrestatie hadden weten te vermijden. De FAT kon het door FAK 307 opgezette Carolus-R-Netz voorzien van postduiven in plaatsen rond Keulen en Düsseldorf. De FAT werd tenslotte in de buurt van Altenahr door Amerikaanse troepen ontmanteld.

FAK 307 kreeg op 1 of 2 september 1944 bevel met de FATs België te verlaten.²⁵⁷ FAK 307 werd met ingang van 5 september 1944 ingedeeld bij Heeresgruppe B en verhuisde van Hillenrath naar Dersdorf bij Bonn.²⁵⁸ Het FAK formeerde in maart 1944 te Driebergen FAT 365 onder commando van Major Kiesewetter.²⁵⁹ FAT 365 werd begin september 1944²⁶⁰ overgeheveld naar het ressort van Von Feldmann. FAT 365 had Meldeköpfe te Amsterdam, Rotterdam en Alkmaar. Het lijkt erop dat de FAT via Amsterdam en Alkmaar uiteindelijk in Den Helder terecht kwam.²⁶¹

Buchheit vermeldt ook nog FAK 313 onder commando van Oberst Ehinger en FAK 314 onder commando van Oberstleutnant Dernbach.²⁶²

Contraspionage in Nederland

De Nederlandse militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst GS III waarschuwde in juni 1935 voor Duitse tegen Nederland gerichte spionage. BVD-historicus Dick Engelen noemt als voorbeeld de algemene waarschuwing die de Centrale Inlichtingsdienst van GS III in juni 1935 deed uitgaan over de opdracht van de Duitse geheime dienst contacten te leggen met personen die werkzaam waren bij Nederlandse ambtelijke instanties ('Behörde').²⁶³ Het was volgens de Centrale Inlichtingsdienst wenselijk dergelijke contacten te signaleren, 'althans de betreffende Nederlanders te vermanen op hun hoede te zijn.' Een maand eerder had de Koninklijke marechaussee echter al gemeld dat van Duitse zijde veel aandacht zou worden besteed aan de kunstwerken in de waterwegen en in de grote verkeerswegen in Limburg en Brabant en dat hierbij zou worden nagegaan of die werken in korte tijd afdoende konden worden vernield.²⁶⁴ Men dacht dat dergelijke gegevens onder andere zouden kunnen worden verstrekt door Duitse chauffeurs in dienst van Nederlandse bedrijven. De marechaussee waarschuwde een kleine drie weken later dat de Gestapo scheen te speuren naar 'agenten van den Ned.

²⁵² Het hoofdkwartier van FAK 307 in maart/april 1944 was tijdelijk gevestigd in Hotel Métropole te Brussel. Giskes' staf verhuisde in mei naar het Industrieplein. Giskes, *Abwehr III F*, p. 230, 250. Giskes vertrok ongeveer midden april naar België. Giskes in *PEC 4C I*, p. 126.

²⁵³ FAT 364 had te Antwerpen nog een afdeling onder leiding van Hauptmann Karner, later Hauptmann Salzmann.

²⁵⁴ SOMA AA 1312. PV dd 30-4-1947, bijlage BNV-ondervragingsrapport inzake Giskes.

²⁵⁵ Giskes, *Abwehr III F*, p. 249.

²⁵⁶ NA BNV, 3560. Liquidation report no 80 inzake FAT 363 dd 22-10-1945.

²⁵⁷ Giskes, *Abwehr III F*, p. 264.

²⁵⁸ Giskes, *Abwehr III F*, p. 272. Giskes in *PEC 4C I*, p. 127.

²⁵⁹ SOMA AA 1312. Liquidation report no 76 inzake FAT 365 dd 28-12-1945.

²⁶⁰ Volgens Giskes, *Abwehr III F*, p. 272; volgens Liquidation report no 76 in oktober 1944.

²⁶¹ AMJ CABR, C.J.A.M. Vermeeren. Ondervragingsrapport inzake Vermeeren dd 21-5-1946.

²⁶² Buchheit, *De Duitse geheime dienst*, p. 324.

²⁶³ Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, p. 19.

²⁶⁴ AMJ Archief Procureur-generaal Gerechtshof 's-Hertogenbosch, ds VIII, 8. Brief dd 28-5-1935 van A.P.H. Boellaard, no S/6 geheim.

Generalen Staf of de daaraan verbonden inlichtingendienst [GS III]. Ik moge U dit mededeelen, bij wijze van waarschuwing. Zij zijn brutaal genoeg om hun naspelingen tot den Haag uit-te-strekken.²⁶⁵ Dit zou dan pure contraspionage zijn en is een bevestiging van de eerderevermelde beslissing van Canaris in 1935 over te gaan tot offensieve contraspionage.

Voor de bestrijding van spionage in Nederland was de Centrale Inlichtingsdienst (CI) van GS III verantwoordelijk.²⁶⁶ Daarnaast werd op 1 september 1938 bij de vijfde afdeling van het departement van Justitie een onderdeel opgericht dat zich specifiek ging bezighouden met contraspionage.²⁶⁷ Deze Centrale inzake bestrijding der spionage en paspoortvervalsingen werd bemand door de rijksrechercheurs F.C. Grondel en W.C.J. Wooning. Destijds was het voor een Nederlander niet strafbaar voor een buitenlandse inlichtingendienst werkzaam te zijn zolang de daaruit voortvloeiende spionage niet tegen Nederland was gericht. Wooning stelde in het voorjaar van 1939 met instemming van het hoofd der vijfde afdeling een wetsontwerp op dat alle spionage strafbaar stelde.²⁶⁸ GS III zag niets in het ontwerp en durfde zelfs te wedden dat het geen wet zou worden. GS III won de weddenschap.

Volgens Engelen begon de Abwehr in Nederland pas na het uitbreken van de oorlog begin september 1939 gegevens van militaire aard te verzamelen.²⁶⁹ R.H.G. Nitsch, een oud-medewerker van de Duitse grenspolitie in Bentheim, meldde echter dat de 'eigenlijke militaire spionage in Nederland' begin 1939 aanving, toen daar de voormobilisatie bekend werd gemaakt.²⁷⁰ Dat zou kunnen slaan op de voormobilisatie van bijvoorbeeld de grensbataljons in april 1939.²⁷¹ De organisatie van de tegen Nederland gerichte spionage berustte hoofdzakelijk bij Ast Münster; de Nederlandse oostgrens maar ook de westkust tot aan de Nieuwe Waterweg behoorde tot haar aandachtsgebied. Nest Keulen richtte zich op de kust ten zuiden van de Nieuwe Waterweg. Het lijkt overeen te stemmen met Giskes melding van het in juni 1939 aan Ast Münster overdragen van III F-werkzaamheden van Ast Hamburg met betrekking tot Nederland.²⁷²

Begin december 1939 – mogelijk als gevolg van het Venlo-incident de maand ervoor waarover later meer – moesten alle Duitse 'Gestapo-agenten' die met de trein vanuit Duitsland in Oldenzaal aankwamen worden geschaduw.²⁷³ Het lijkt erop dat dit niet tot Oldenzaal beperkt bleef, maar onderdeel uitmaakte van een algemeen geldende richtlijn. In Oldenzaal werd daar hoofdconducteur Nederlandse Spoorwegen M.J. de Groot voor ingeschakeld. Hij moest echter constateren dat de Duitse diensten hoogstwaarschijnlijk tijds van de maatregel op de hoogte waren geraakt, omdat er geen 'Gestapo-agenten' meer met de trein meekwamen; die kwamen daarna per auto vanuit Gronau en Bentheim. In die tijd, en ook erna, werden alle Duitse agenten aangeduid als Gestapo-agenten, omdat onduidelijk was (en bleef) voor welke dienst ze werkten.

Joseph de Graaf

Om enkele facetten van het werk van de Centrale Inlichtingsdienst te belichten volgt hieronder een verhaaltje over Joseph de Graaf. Deze te 's-Gravenhage wonende Amsterdammer werkte af en toe voor de begrafenisonderneming Weerheijm van zijn stiefvader, maar had geen geregelde inkomsten.²⁷⁴ Hij werd eind 1938 lid van de NSNAP (groep-Van Rappard) en maakte daar actief propaganda voor.²⁷⁵ Deze NSNAP, er waren ook andere pro-Duitse organisaties, onderscheidde zich door haar groot-Duitse standpunt, haar propaganda voor inlijving van Nederland bij het Duitse Rijk.²⁷⁶ Om die redenen

²⁶⁵ AMJ Archief Procureur-generaal Gerechtshof 's-Hertogenbosch, ds VIII. Doorslag brief dd 15-6-1935 van marechaussee, district Maastricht, no R/7 geheim.

²⁶⁶ Zie voor GS III en de CI verder: Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 177-191.

²⁶⁷ AMJ CABR, F.C. Grondel. PV dd 26-11-1945, verhoor W.C.J. Wooning.

²⁶⁸ AMJ PolKab, O 15/49. Verklaring dd 2-7-1940 van Wooning.

²⁶⁹ Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, p. 19.

²⁷⁰ AMJ CABR, G.F. Pütz. PV dd 23-10-1946, verhoor Nitsch.

²⁷¹ De Jong, *Het Koninkrijk...* 1, p. 569.

²⁷² NA BNV, 2689. Ondervragingsrapport no 346/1 inzake Giskes dd 27-11-1946.

²⁷³ AMJ CABR, P.J. den Hamer. PV dd 10-4-1947, verhoor M.J. de Groot.

²⁷⁴ AMJ CABR, J. de Graaf. PV dd 6-11-1945, verklaring H.J. Teseling.

²⁷⁵ De Graaf was in 1936 - voorjaar 1937 lid geweest van de NSB (van de WA tot juli 1941); hij was in de periode eind 1938 - 1941 lid van de NSNAP. AMJ CABR, J. de Graaf. PV dd 12-11-1945, verhoor De Graaf.

²⁷⁶ De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, p. 52.

werd hij als milicien bij de cavalerie uit het Nederlandse leger ontslagen. Hij droeg zijn denkbeelden tevens uit in Florencia, een ook nu nog bekend koffiehuis in de Torenstraat.²⁷⁷ Nadat Groot-Brittannië in september 1939 in oorlog raakte met Duitsland, veranderde De Graaf's levensstijl. Inspecteur H.J. Teseling van de Haagse politie-inlichtingendienst vertelde dat De Graaf in een auto rondreed, diverse cafés bezocht, met meisjes uitging en paard reed in een manège.

Diverse instanties begonnen te vermoeden dat hij zich bezighield met spionage ten gunste van Duitsland, maar het bleef onduidelijk voor welke dienst hij werkte: na de oorlog bleef De Graaf hardnekkig elke vorm van spionage ontkennen.²⁷⁸ Het staat echter vast dat hij zich op 1 september 1939 bij de Duitse grenspost Wyler presenteerde en daar vertelde tot de geheime dienst te behoren en een belangrijke melding moest doorgeven aan Bremen.²⁷⁹ Hij werd naar Kleve gebracht waar hij een telefoongesprek kon voeren met ene Herzog in Bremen. Was hij de Abwehr of de Sicherheitsdienst ter wille? We komen hier zo op terug.

De Graaf kreeg op twee manieren met MI6 te maken. Clemens de Haas was machinist der koopvaardij, maar verrichtte af en toe kleine opdrachten voor MI6. Volgens de Sonderfahndungsliste GB gebruikte De Haas het alias Donaldson. Na de capitulatie van Nederland dacht de Nederlandse veiligheidsdienst in Londen dat De Haas een internationale oplichter was die mogelijk omstreeks 1939 door de Rijksrecherche was gearresteerd.²⁸⁰ Hij werkte voor een Brit te Brussel die onder de naam Black bekend stond en een zoon van ex-consul Keijzer te Rotterdam zou zijn. Dat was consul-generaal L.E. Keyser die daar in de jaren dertig zo'n drie jaar in functie was geweest.²⁸¹ Volgens een cartotheekkaartje in zijn verder lege dossier van het Bureau Nationale Veiligheid had De Haas de aliasen Hasse, Meses (de familienaam van zijn Britse moeder) en Teeuwisse gebruikt.²⁸² De op de kaart vermelde informatie, vrijwel zeker gebaseerd op Britse bronnen, geeft een dieper inzicht. In 1938 bood hij MI6 in Brussel zijn diensten aan om deze organisatie te penetreren.²⁸³ Het werd aannemelijk geacht dat hij in 1939 te Brussel als vertegenwoordiger van een Duitse firma agenten voor Duitse dienst had geworven. Aangenomen werd dat hij in 1939 geïnterneerd was in Nederland.²⁸⁴ In 1940 werd geconstateerd dat een Duitse agent in Ierland De Haas' adres kende. Verder werd opgemerkt dat hij samenwerkte met ene mejuffrouw Homan²⁸⁵ en dat hij een in het oog lopende hazelip had en een litteken bij zijn linkeroog. Het werpt in elk geval een mogelijk ander licht op zijn ontmoeting begin 1938 met De Graaf en dat De Haas zeker wist dat De Graaf eind 1938 contact had met een zekere Ortmann van de Gestapo.²⁸⁶

De Haas probeerde De Graaf mogelijk meer bijzonderheden te ontlokken, maar hij had geen succes. De Graaf probeerde op zijn beurt in contact te komen met MI6. Hij bezocht begin 1940 de Britse legatie in het Westeinde te 's-Gravenhage.

²⁷⁷ AMJ CABR, J. de Graaf. PV dd 24-7-1945, verhoor C.A.C.H. de Haas.

²⁷⁸ AMJ CABR, J. de Graaf. PV dd 12-11-1945, verhoor De Graaf. Na de oorlog werd in een BNV-rapport gesteld dat De Graaf sedert begin 1938 als agent actief was geweest, voornamelijk op het gebied van economische spionage. Hij bracht rapport uit in Hamburg bij ir Steffens en stond tevens in verbinding met Ast Münster. Hij zou springstof naar Nederland hebben gesmokkeld. NA BNV, 2707. BNV-rapport inzake Duitse spionage in Nederland dd 6-12-1945.

²⁷⁹ 'Ich bin vom Geheimdienst und habe eine wichtige Meldung nach Bremen durchzugeben.' Particulier archief Van Roon. Bericht dd 1-9-1939 van Kleve.

²⁸⁰ NA JUSLON, 11195. Brief dd 21-11-1944 van PBD aan de Min van Justitie.

²⁸¹ *Who's who* 1946, p. 1515.

²⁸² NA BNV, 2731. Cartotheekkaart.

²⁸³ Na de arrestatie van de voor luitenant J. Fontaise werkende agent A.H.F. Maijer vertelde deze dat De Haas een brief aan de Franse consul in Rotterdam had geschreven. Daarop namen Maijer en Fontaise begin 1938 contact met hem op. Omdat De Haas beweerde in verbinding te staan met Duitse reactionaire kringen, kreeg hij opdracht naar Duitsland te reizen en die verbinding uit te bouwen. Tot samenwerking is het echter niet gekomen. Eind 1938 omschreef de Franse dienst hem als een zwendelaar, een provocateur en als een Duits agent. Hij heeft destijds enige tijd het agentenno Li 127 gevoerd. Hieruit zou blijken dat De Haas naast de Britse ook de Franse dienst op de korrel had, al weten we niet exact waarom. NIOD, 215, CDI, Volksgerichtshof, ds 19a, map A. Mayer. Brief dd 27-9-1940 van Oberstaatsanwalt. SOMA, AA 1423, Charles-bericht dd 29-12-1938.

²⁸⁴ In de periode juni 1937 – februari 1938 stond De Haas ingeschreven op een pand aan de Pompstationsweg te 's-Gravenhage. Op no 32 van deze weg is het Penitentiair Complex Scheveningen gevestigd; tijdens de Tweede Wereldoorlog werd deze gevangenis het Oranjehotel genoemd. Gegevens GAGR. In die periode is inderdaad geen sprake van contact met de politie. Hij werd (pas weer) op 16-7-1938 gehoord terzake van diefstal. NA CABR, 89308-2422. Apostille zedenpolitie uit juni 1946.

²⁸⁵ Hoogstwaarschijnlijk is hier sprake van Truus Homan, een gescheiden vrouw met fantasie. Zij werd in 1939 door de journalist A.J. Verbeek van der Sande voor een Duitse dienst gerekruteerd, waarschijnlijk de Gestapo. Zij bracht hiervan de rijksrechercheurs Grondel en Wooning op de hoogte. Tijdens een onderhoud met Doktor Günther von Arnim op 7-12-1939 in het Palace Hotel zou ze opdracht hebben gekregen via marine-officieren gegevens over de scheepvaart te verzamelen. Ze lijkt voornamelijk als koerier te hebben gefungeerd, al wist ze Verbeek van der Sande naam en adres te verschaffen van Black – die de leider van de Britse inlichtingenorganisatie zou zijn – en te vertellen over de manier waarop het adres op een envelop moest worden geschreven, zodat de ontvanger wist dat de afzender ingewijd en dus betrouwbaar was. Doktor Kutzner in Berlijn bleek dit al te weten. NA CABR, 34605. Afschrift rapport dd 8-12-1939 van Grondel; afschrift rapport dd 5-2-1940, anoniem; afschrift rapport dd 20-2-1940 van Wooning; afschrift BNV-PV dd 10-7-1946, verhoren G.A.H.A. Homan en A.J. Verbeek van der Sande.

²⁸⁶ AMJ CABR, J. de Graaf. PV dd 12-11-1945, verhoor De Graaf. Dat is mogelijk Wilhelm Linus Ortmann (19010322 Lennep, Rhyndland, Duitsland) die tijdens de oorlog bij de Sicherheitspolizei te 's-Gravenhage werkte.

venhage en stelde aan J.A. Naeff – een Nederlandse journalist die daar op de pers-afdeling (en voor MI6) werkzaam was – voor om voor MI6 te gaan werken.²⁸⁷ Naeff antwoordde hem toen: ‘Weet je wel, dat iedereen die hier binnenkomt, wordt geobserveerd en gefotografeerd door de Duitsers, die hier aan de overkant in een huis zitten?’²⁸⁸ De Graaf had zichzelf daarmee dus al gediskwalificeerd als aspirant-agent voor de Britten.

Teseling van de politie-inlichtingendienst kreeg van verschillende zijden te horen over de verdenking dat De Graaf voor Duitsland zou spioneren. Ook de CI hoorde ervan en overlegde met Teseling. Gezamenlijk werd besloten opdracht te geven aan recherchebureau Gé van der Molen Azn aan de Denneweg de gangen van De Graaf na te gaan. Het is opmerkelijk en tot nu toe onbekend gebleven dat de CI gebruik maakte van een particulier recherchebureau.

De Graaf werd enkele weken geobserveerd, er werd zelfs contact met hem gemaakt, maar het resultaat was nihil. Vervolgens kreeg CI-medewerker G.A.J. Huussen opdracht zich ermee te bemoeien. Het lukte hem door zich pro-Duits voor te doen op vertrouwelijke voet te geraken met De Graaf. Deze vertelde Huussen voor de Duitsers te werken en 250 gulden per maand te vangen, maar verder hield hij zijn mond. Het lukte Huussen echter De Graaf ertoe te bewegen hem te vertellen wanneer hij zijn opdrachten in Duitsland ging halen.

Dat was in april 1940 en samen met Teseling zette Huussen een val op. Hij vergezelde De Graaf tijdens het Nederlandse deel van diens terugreis uit Duitsland. Huussen wilde weten of De Graaf inderdaad opdrachten bij zich had, omdat hij via een signaal met een krant te kennen wilde geven of De Graaf met compromitterend materiaal kon worden aangehouden. Dat signaal was bestemd voor Teseling en voor een andere medewerker van de politie-inlichtingendienst, rechercheur L.A. Poos, die bij de uitgang van het station Staatsspoor de trein uit Duitsland opwachten. De Graaf werd op de avond van 26 april 1940 gearresteerd. Hij bleek blanco vellen papier in zijn bezit te hebben, maar niets compromitterend. Huussen kon echter vertellen dat het papier met grafiet moest worden behandeld. Dat leverde gelukkig resultaat op in de vorm van zichtbaar gemaakte getypte opdrachten. Die hadden betrekking op het vinden van de lokatie van opgeslagen voorraden levensmiddelen en benzine. De Duitsers waren ook benieuwd naar de aanwezigheid van grote auto-garages en naar de houding van de eigenaren ten opzichte van Duitsland.²⁸⁹ De Graaf werd ingesloten. Na de capitulatie in mei 1940 werd hij vrijgelaten en hij ging zich Graaf van Arendshorst noemen. Nu kwam de afrekening.

Op verzoek van de contraspionage in Münster, waarschijnlijk de Auswertungsstelle West, werd De Haas op 9 juni 1940 daarheen overgebracht, verhoord en vervolgens op 22 juli – dus zo’n zes weken later – naar de Gestapo in Bremen gebracht.²⁹⁰ Daar hoorde hij dat De Graaf al jaren ‘luitenant was van de spionage-afweer en vertrouwensman van de geheime staatspolitie.’

De Haas werd in december 1941 onder andere terzake van voorbereiding tot hoogverraad door het Volksgericht te Berlijn tot in totaal vijftien jaar tuchthuisstraf veroordeeld. Gezien de hoogte van deze straf moet hij ondanks zijn criminele verleden en de vraagtekens bij zijn contacten met geheime diensten toch het voordeel van de twijfel krijgen. Na de oorlog kon hij naar Nederland terugkeren, al bleef zijn verdachte reputatie hem achtervolgen.

Naeffs lot was minder fortuinlijk. Hij werd enkele malen gearresteerd en verhoord over eventuele spionage ten gunste van Engeland. Naeffs verloofde was van mening dat De Graaf Naeff bij de Duitsers had aangegeven. Desondanks werd hij na een proces in Berlijn vrijgesproken. Hij werd daarna echter in Schutzhaft²⁹¹ genomen; op 15 november 1942 overleed hij in Oranienburg.

Het is zeer waarschijnlijk dat De Graaf Huussens ware rol niet heeft doorzien en hem niet betrokken heeft in zijn genoegdoening: hij werd in ieder geval niet meteen gearresteerd. Met hulp van oud-GS III-medewerker A. van Gruting had de uit Londen overgekomen geheim agent L.A.R.J. van Hamel een inlichtingengroep opgericht.²⁹² Huussen ging daar ook toe behoren. Pas door verraad van V-man Anton van der Waals werd Huussen op 25 juli 1942 gearresteerd.²⁹³ Hij overleed op 22 maart 1944 in Natzweiler.

²⁸⁷ AMJ CABR, J. de Graaf. PV dd 12-11-1945, verhoor N. Naeff (een broer van J.A. Naeff). \ Het is waarschijnlijk dat de Earl of Chichester derde legatiesecretaris en mogelijk hoofd van die pers-afdeling was en voor MI6 werkzaam was. Mededeling Sips. \ West noemt Chichester (in *MI 6*, p. 50) de pers-attaché te 's-Gravenhage, maar vermeldt geen MI6-connectie. John Buxton Pelham Earl of Chichester (de achtste) werd in 1931 honorair attaché bij de ambassade te Warschau, Polen, en in 1933 te Washington. In de periode 1933-1934 was hij privé-secretaris van de High Commissioner in Canada. Een latere functie als pers-attaché lijkt dan tamelijk laag. *Who's who* 1939, p. 577.

²⁸⁸ AMJ CABR, J. de Graaf. PV dd 12-11-1945, verhoor A.I.A. Versteeg.

²⁸⁹ Tijdens de aanval op Nederland hadden Duitse luchtlandingstroepen lijsten met adressen van garages en fietsenhandelaars bij zich. Dit was om hen snel aan transport te helpen.

²⁹⁰ In de Sonderfahndungsliste 1939 stond een Clement de Haas gesignaleerd. Bij hem werd het adres Mathenesserlaan 199, Rotterdam, vermeld en dat hij werd gezocht door Staatspolizeistelle Hamburg.

²⁹¹ Zie voor een uiteenzetting over de Schutzhaft: Van der Stroom, *Duitse strafrechtspleging in Nederland en het lot der veroordeelden*, p. 45-51.

²⁹² De Jong, *Het Koninkrijk...* 5 II, p. 844.

²⁹³ Visser, *De zaak Antonius van der Waals*, p. 34.

De substituut-officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage had in april 1940 een proces-verbaal betreffende De Graaf ontvangen waarin zijn spionage-activiteiten werden behandeld.²⁹⁴ De Graaf haalde dat na mei 1940 in gezelschap van een Duitser op, een praktijk die meer werd gevolgd.²⁹⁵ De Graaf is daarna waarschijnlijk lid geweest van de SS; later werd hij Verwalter, beheerder, van enkele firma's. Op 22 september 1945 werd hij gearresteerd, maar omdat hij ziek was, verbleef hij in een ziekenhuis.²⁹⁶ Hij bleek aan een ongeneeslijke ziekte te lijden en het ziekenhuis had er geen bezwaar tegen dat hij thuis werd verpleegd.²⁹⁷ Dit gebeurde. Het onderzoek naar zijn activiteiten werd gestaakt nadat bekend werd dat hij op 17 september 1946 was overleden.²⁹⁸ We zullen De Graaf, Teseling en Poos even verderop nog een keer tegenkomen.

Keurvers en Seelen

De offensieve spionage tegen Frankrijk en België was al eerder begonnen. Sommige van de ingezette agenten waren oude bekenden. Een van hen was de Nederlander N.J.W. Keurvers; in 1914 was hij in aanraking gekomen met een Duitse commissaris van politie die na de inval in België te Luik commissaris was geworden.²⁹⁹ Deze man, een zekere Langweerden, nam Keurvers in dienst als rekruteur en agent. Wanneer Keurvers' subagenten papieren of zoiets over een bepaalde zaak hadden bemachtigd, werden die naar hem gebracht, waarna hij voor doorlevering zorgde aan de Duitsers in Luik of Antwerpen. Als het interessant materiaal bleek te zijn, kreeg hij een bepaald bedrag om aan de subagent in kwestie te geven. Zelf verdiende hij 150 gulden per maand en kreeg hij daarnaast een onkostenvergoeding; dat gebeurde gedurende de periode 1914-1918. Kennelijk is er in die tijd iets misgegaan, want hij werd in België bij verstek ter dood veroordeeld.³⁰⁰ In 1928 begon hij en Langweerden, die inmiddels commissaris in Kassel was geworden, te corresponderen, maar volgens Keurvers behelsden de brieven niets bijzonders. In 1938 veranderde er iets. Hij kreeg van Langweerden het verzoek hem in de wachtkamer tweede klas van het station in Aken te ontmoeten. Hem werd gevraagd iemand bij de politie te Maastricht te vinden die belast was met de administratie van vreemdelingen, in het bijzonder uit Duitsland komende joden die in Maastricht vertoefden, en hem voor een gesprek in Aken uit te nodigen. Keurvers benaderde rechercheur H.J. Willems die hem echter naar inspecteur G.J.H. Seelen verwees.³⁰¹ Willems lichtte Seelen hier onmiddellijk over in. Keurvers vertelde Seelen zijn verhaal en deze vroeg een dag bedenktijd. Seelen bracht vervolgens de procureur-generaal in 's-Hertogenbosch op de hoogte en deze gaf toestemming in te gaan op de uitnodiging.³⁰² Seelen ontmoette in de Vier Jahreszeiten in Aken drie heren: Clever, Petersen en Engels die volgens Seelen tot Ast Münster behoorden. Zij vroegen om gegevens over personen in Maastricht, maar ook over in Luik wonende personen die Maastricht vaak bezochten. Dit contact werd enkele maanden later wegens een te groot geacht gevaar op last van de procureur-generaal beëindigd. Keurvers' onkosten waren inmiddels ruimschoots vergoed; volgens hem was dit tevens het laatste contact met Langweerden. Vervolgens trad Keurvers in dienst als agent van Nest Keulen, maar het is helaas niet bekend wat zijn werkzaamheden inhielden. Na mei 1940 kwam hij bij de Sicherheitsdienst in Maastricht te werken, waar hij in 1941 werd omschreven als een 'unbedingt verlässlicher und deutschfreundlicher Niederländer': hij was toen net lid van de NSB geworden.³⁰³ Op 25 februari 1946 werd hij wegens verraad tot acht jaar gevangenisstraf veroordeeld.³⁰⁴

Op inspecteur Seelen willen we nog nader ingaan. Later bleek dat Engels een alias was van major Hans von Engelmann, hoofd van Abwehr III van Nest Keulen.³⁰⁵ Seelen werd daar in 1938 ingeschreven onder nummer E 779 en de Abwehr

²⁹⁴ AMJ CABR, J. de Graaf. PV dd 12-11-1945, verhoor N.S. Hoekstra.

²⁹⁵ Ook de processtukken van bijvoorbeeld P.C. Bakker en H. Dreves, andere agenten, verdwenen op die manier. Elfferich, *Rotterdam werd verraden*, p. 154.

²⁹⁶ AMJ CABR, J. de Graaf. PV van aanhouding dd 22-9-1945.

²⁹⁷ AMJ CABR, J. de Graaf. Brief dd 2-4-1946 van Borst.

²⁹⁸ AMJ CABR, J. de Graaf. Brief dd 3-9-1947 van Tribunaal 's-Gravenhage aan Bijzonder Gerechtshof 's-Gravenhage.

²⁹⁹ AMJ CABR, N.J.W. Keurvers. PV dd 22-9-1945, verhoor Keurvers.

³⁰⁰ AMJ CABR, N.J.W. Keurvers. Doorslag brief dd 8-3-1941 van SD-Außenstelle Maastricht aan BdS.

³⁰¹ AMJ CABR, N.J.W. Keurvers. PV dd 22-9-1945, verhoor H.J. Willems.

³⁰² AMJ CABR, N.J.W. Keurvers. Afschrift verklaring G. Seelen, ongedateerd.

³⁰³ AMJ CABR, N.J.W. Keurvers. Documentatielijst NSB dd 16-3-1944.

³⁰⁴ Bij KB van 26-8-1948 werd Keurvers' straf met een jaar verminderd; bij KB van 1-4-1950, no 14, werd zijn straf met drie maanden verminderd; bij KB van 19-5-1950, no 43, werd de straf met vijf maanden verminderd.

³⁰⁵ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. Ondervragingsrapport inzake H. Fiedler dd 23-10-1947.

was overtuigd van zijn betrouwbaarheid.³⁰⁶ Gezien het voorgaande moet uiteraard een vraagteken worden geplaatst bij die betrouwbaarheid, maar er speelde nog iets anders. Volgens Seelen bezocht eerste luitenant Dirk Klop van GS III A in de zomer van 1939 – hij zou in november 1939 tengevolge van het Venlo-incident omkomen – de commissarissen van politie in het Nederlandse Zuid-Limburg met het verzoek inspecteurs van politie, die door hun werk in Duitsland kwamen, opdracht te geven te gaan rapporteren over troepenverplaatsingen en dergelijke. Seelen kreeg zo'n opdracht.³⁰⁷ Toen de procureur-generaal achter Seelens activiteiten voor Klop kwam, verbood hij deze, maar Seelen bleef rapporteren aan de militaire autoriteiten. Nadat hij op last van de procureur-generaal zijn contact met Von Engelmann had beëindigd, was Seelen blijven samenwerken met Arthur Bastin van de Belgische inlichtingendienst, 'niettegenstaande het feit, dat ik [Seelen] tegen Bastin was gewaarschuwd door den Hoofdcommissaris van Politie te Luik, Dubois, en den Rijksrechercheur Erasmus, deze waarschuwing betrof de onbetrouwbaarheid van Bastin op grond van zijn slecht levensgedrag.' Ze wisselden gegevens uit op het gebied van contraspionage en spionage die Seelen conform zijn GS III-opdracht doorspeelde aan de militaire autoriteiten: 'Ik weet nog goed, dat de laatste tekening die ik inleverde, die was van het vliegveld Düren in Duitsland.'

In mei 1940 werd Seelen door de autoriteiten te Maastricht aangewezen om als liaison met de Sicherheitsdienst te fungeren. Zijn positie kwam in gevaar toen hij in november 1940 onder andere door ene Wissmann werd beschuldigd van spionage.³⁰⁸ Seelen ontkende, maar de Duitsers kwamen met bijzonderheden die alleen van Bastin afkomstig konden zijn. Frappant is dat Bastin precies het tegenovergestelde beweerde: 'Wij wisselden geregeld onze wederzijdse gegevens uit. SEELEN had op een gegeven moment gegevens over agenten, die voor de Duitse dienst werkzaam waren. Bij vergelijking van onze gegevens heb ik hem een aantal foto's van Duitse agenten ter hand gesteld. Toen ik na de invasie door de Duitsers was gearresteerd [hij stond gesignaleerd in de Sonderfahndungsliste 1939], werden deze foto's mij voorgelegd. Ook heb ik hem destijds de plannen verstrekt van een Duits vliegveld. Na mijne gevangename werden deze plannen mij eveneens door de Duitsers voorgelegd. Ik zou niet durven beweren, dat SEELEN deze foto's en plannen reeds vóór de oorlog in handen van de Duitsers heeft gespeeld, doch het feit, dat zij ze in handen hadden, gaf mij een eigenaardig gevoel.'³⁰⁹ Seelen had meteen na de capitulatie van Maastricht opdracht gegeven de op spionage betrekking hebbende stukken van de recherche te verbranden, dus daar kunnen de Duitsers de stukken niet uitgehaald hebben.³¹⁰

Wie van de twee de waarheid sprak, is helaas niet meer te achterhalen, maar Bastin lijkt door de waarschuwingen tegen zijn persoon een streep minder geloofwaardig. Het is uiteraard ook mogelijk dat zowel Bastin als Seelen het slachtoffer zijn geweest van een dubbelagent die hen speelmateriaal in handen heeft gespeeld. Het gevolg voor Seelen was echter, dat hij van spionage werd verdacht, een zwaar vergrijp. Omdat met opsluiting in een concentratiekamp werd bedreigd, beriep Seelen zich op zijn vroegere samenwerking met Von Engelmann. Dat werd na onderzoek geaccepteerd, maar ze verwachtten toen wel een pro-Duitse houding. 'In het begin [van] Januari 1941 ben ik voor den op mij uitgeoefenden druk bezweken en heb ik mij toen ook aangemeld als lid van Rechtsfront en N.S.B. Ik wil er hier in dit verband op wijzen dat ik toen te Maastricht onder zeer moeilijke omstandigheden moest werken. [...] Alles kwam op mijn schouders neer en dit heeft er toe bijgedragen alsook ernstige ziektes van mijn echtgenoot en kinderen, dat ik min of meer uit het lood geslagen was.' Volgens eigen zeggen trachtte hij zich zoveel mogelijk te onttrekken aan voor de Duitsers te verrichten werkzaamheden, maar dat lukte niet helemaal. Zo heeft hij Giskes, hoofd III F van Ast Niederlande, persoonsbewijzen en een of twee paspoorten verstrekt.³¹¹ Aangenomen mag worden dat die door de V-mannen van III F zijn gebruikt. Later werd Seelen overgenomen door Ast Wilhelmshaven, waar zelfs een cartotheekkaart voor hem werd aangemaakt.³¹² Hij kreeg agentennummer E 850 en het alias Otto Haucke; op de kaart stond vermeld dat hij vòór zijn indiensttreding op 1 mei 1944 bij Ast Wilhelmshaven werkzaam was geweest voor Brussel en Ast Niederlande. Merkwaardigerwijs was op de een of andere manier vergeten dat hij voor Nest Keulen had gewerkt, terwijl over werkzaamheden ten behoeve van Brussel niets bekend is.

Veel mensen waren ervan overtuigd dat Seelen mensen verried en op 1 november 1943 werd er een mislukte

³⁰⁶ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. Brief uit juni 1947 van F.E. Louwage (Veiligheid van den Staat); PV dd 24-9-1947, verhoor W. Plate.

³⁰⁷ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. PV dd 22-2-1946, verhoor Seelen.

³⁰⁸ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. PV dd 22-2-1946, verhoor Seelen.

³⁰⁹ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. PV dd 24-9-1947, verhoor Bastin.

³¹⁰ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. PV dd 4-6-1946, verhoor Seelen.

³¹¹ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. Uitspraak dd 21-6-1948, verklaringen Giskes en E. Kerckhoffs. Het paspoort (of paspoorten) stond(en) op naam van handelsagent Hendrik Jacobus Wilhelmus van der Vlieth (5-4-1895 te Amsterdam) en zijn vrouw Johanna Maria Koopmans (22-4-1906 te Amsterdam). Brief dd 9-2-1946 van gemeente Eygelshoven.

³¹² AMJ CABR, G.J.H. Seelen. Fotokopie cartotheekkaart van Ast Wilhelmshaven.

aanslag op hem gepleegd. Als voorbeeld van dat wantrouwen kan dat van H.G. Favre worden gegeven, een in Maastricht wonende horlogemaker.³¹³ 'Vóór den oorlog werkte ik voor het Ile Bureau te Parijs tegen Duitschland. Ook had ik contact met de club van Captain STEVENS en BEST. Ik ben er van overtuigd, dat SEELEN wist waarvoor ik werkzaam was, althans tegen wie ik werkte. Ik kan het helaas niet bewijzen, doch voor mij staat het vast, dat ik mijn arrestatie te danken heb gehad aan aanwijzingen, die SEELEN aan de gestapo gaf.' Op 18 september 1940 werd Favre bezocht door Kommissar Gerhard van de Gestapo te Keulen. Zijn huis werd doorzocht, maar er werd niets belastends gevonden. Hij werd naar Keulen overgebracht, waar hij twee jaar in 'Untersuchungshaft' heeft doorgebracht. Op 24 augustus 1942 werd hij in Berlijn wegens Landes- und Hochverrat tot drie jaar gevangenisstraf veroordeeld. De hoogte van deze straf lijkt aan te geven dat er weinig hard bewijs voor Favres spionage kon worden aangedragen. Voor het uitzitten van zijn straf werd hij naar Italië overgebracht; in juni 1943 werd hij daar bevrijd.

Zoals verderop onder *Vooroorlogse spionage in en vanuit Nederland II* 'Tegen en voor Duitsland in Limburg' zal worden geïllustreerd, waren er vele kanalen waarlangs informatie over Favres activiteiten de Duitsers had kunnen bereiken; daarbij komt ook Bastin weer ter sprake.

Een omstandigheid die in het voordeel van Seelen lijkt te spreken is het volgende. In 1939 had Seelen twee voor het eerdergenoemde Deuxième Bureau werkende personen uit Lille aangehouden, Crépis en Besson³¹⁴, omdat ze hadden geprobeerd mensen over te halen voor hun dienst te werken.³¹⁵ Dit lijkt aan te sluiten op een mededeling van E. Hennis.³¹⁶ Deze had Crépis in Maastricht meerdere malen onderdak verschaft. Crépis werd toen een keer gearresteerd, maar nadat GS III was verwittigd, werd hij weer vrijgelaten. Volgens Hennis was Seelen hiervan op de hoogte geweest, doch Hennis heeft tijdens de oorlog geen last van de Duitsers gehad.

Voor zijn werkzaamheden ten gunste van Duitsland, niet voor vooroorlogse spionage, werd Seelen op 21 juni 1948 tot zes jaar gevangenisstraf veroordeeld. In cassatie kreeg hij op 4 april 1949 acht jaar en bij Koninklijk besluit van 10 juni 1949, nummer 42, werd die straf met een jaar verminderd.

³¹³ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. PV dd 4-6-1946, verhoor Favre.

³¹⁴ Personalía van Besson ontbreken, maar er is wel een Franse politie-officier Besson die was gerekruteerd door de Abwehr. S 20030716.

³¹⁵ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. PV dd 26-8-1947, verhoor Seelen.

³¹⁶ AMJ CABR, G.J.H. Seelen. PV dd 28-8-2947, verhoor Hennis.

- A-agent, 2
 Abshagen, 27
 Abwehrstelle Engelmann, 12
 Ackermann, 4, 23
 Adam, 19
 Admiraal, 5
 Adolf-Netz, 22
 Advertentiebureau Zeevaart, 24
 Albrink, 16, 17
 Amei, 28
 Amt Ausland/Abwehr, 1
 Amtsgruppe Auslandnachrichten und Abwehr, 1
 Ardennen-offensief, 29
 Arnhem, 28
 Arnim, 31
 Arnold, 27
 Asbreuk, 15
 Ast Belgien, 23
 Ast Breslau, 8
 Ast Hamburg, 23
 Ast Münster, 8, 13, 16, 18, 19, 27, 30, 31, 33
 Ast Nederlande, 24
 Ast Stuttgart, 13
 Ast Wilhelmshaven, 34
 Auslandsorganisation, 5
 Auslands-Organisation, 4
 Ausweichstelle Bentheim, 2
 Auswertungsstelle, 22
 Auswertungsstelle West, 32
 Ballett, 28
 Bamler, 1
 Bardewijk, 4
 Bastin, 34
 Beckmann, 3
 Beek, 11
 Bendixen, 23
 Bentivegni, 1, 22
 Berger, 15
 Bergmann, 11, 23
 Bergner, 28
 Bergstrasz, 15
 Besson, 35
 Best, 20
 Besthorn, 4, 5
 Bimbo, 27
 Bischoff, 24
 Black, 31
 Blankenstein, 20
 Bleicher, 20
 Bloch, 25
 Blom, 16
 Bodens, 13
 Bolero, 28
 Boumans, 9
 Braak, ter, 20
 Brack, 19
 Brandt, 16, 27
 Brijnen, 7
 Brinkhaus, 23
 Bristol, 28
 Brucken Fock, 5
 Bruins, 18
 Buchner, 27
 Bulang, 28
 Bülow-Schwante, 4
 Burcharz, 27
 Butting, 5, 6
 Canaris, 1, 2, 3
 Carolus-R-Netz, 29
 Cauter, 24
 Ceelen, 12
 Cellastic, 6, 24
 Centrale Inlichtingsdienst, 29, 30
 Centrale inzake bestrijding der spionage en
 paspoortvervalsingen, 30
 Chichester, 32
 Clever, 33
 Colshorn, 24
 Columbus, 5
 Conrad, 24
 Crépis, 35
 Curvers, 12
 Dähne, 24
 Damco Scheepvaartmaatschappij, 24
 Damen, 26
 Damhof, 13, 14
 Derijck, 10, 11
 Dernbach, 29
 Deterding, 16
 Deutsche Handelskammer für die Niederlande, 6
 Deutsches Arbeitsfront, 4
 Deuxième bureau, 19
 Diebitsch, 13
 Dijckerhoff, 24
 Dischler, 23
 DK-agent, 2
 Donaldson, 31
 Drees, 20
 Dubois, 34
 Duckers, 12
 Düsseldorf, 24
 E 779, 33
 E 850, 34
 E-agent, 2
 Eckert, 18
 Ehinger, 29
 Einheit Bergner, 28
 Einheit Gerlach, 28
 Einheit Koning, 28
 Einheit Kutschke, 28
 Einheit Martin, 28
 Einheit Stein, 28
 Einthoven, 24
 Elfferich, 21
 Engelen, 29, 30
 Engelmann, 12, 19, 24, 33
 Engels, 33
 Erasmus, 12, 34
 Eschwege, 27
 Fabius, 24
 F-agent, 2
 Fahndungsliste, 20
 Fahndungsliste - Holland, 21
 FAK 120, 27
 FAK 130, 27
 FAK 160, 27
 FAK 180 L, 27
 FAK 210, 27, 28
 FAK 213, 27
 FAK 306, 28, 29
 FAK 307, 29
 FAK 313, 29

FAK 314, 29
 FAK 60 M, 27
 FAT 122, 27
 FAT 123, 27
 FAT 134, 27
 FAT 139, 27
 FAT 182 L Nord, 27
 FAT 222, 28
 FAT 248, 28
 FAT 260, 28
 FAT 261, 28
 FAT 262, 28
 FAT 350, 28
 FAT 357, 28
 FAT 359, 28, 29
 FAT 362, 29
 FAT 363, 29
 FAT 364, 29
 FAT 365, 29
 FAT 396, 29
 Favre, 35
 Feldmann, 19, 21, 29
 Fimmen, 20
 Fleck, 8, 9
 Flesche, 6, 7, 25
 Florencia, 31
 Fontaise, 31
 Fortmann, 6
 Freytag-Loringhoven, 1
 Frontaufklärungskommandos, 26
 Frontaufklärungstrupps, 26
 Gaber, 23
 Geer, 28
 Gehmacher, 26
 Gehrts, 23
 Gemmeke, 7, 16, 17, 28
 General Motors Company, 18
 Georges, 12
 Gerbrandy, 17
 Gerd, 28
 Gerhard, 35
 Gerhardts, 26
 Gerken, 8, 16, 18, 28
 Gerlach, 16
 Gerritzen, 16
 Giskes, 26, 29, 34
 Goerschen, 25
 Graaf, 30, 31, 32, 33
 Graaf van Arendshorst, 32
 Grabert, 9
 Gragert, 27
 Grondel, 30, 31
 Groot, 20, 30
 Groscurth, 1
 Groth, 12
 Gruhn, 23
 Gruppe IKO, 3
 Gruting, 32
 GS III, 6, 7, 11, 16, 20, 24, 29, 30, 34, 35
 GV-agent, 2
 Haake, 13
 Haalen, 11
 Haas, 25, 31, 32
 Hadel, 4
 Hagen, 4
 Hamer, 15
 Hamkes, 18
 Hammermann, 5
 Hansen, 1, 22
 Hapag, 5
 Harry, 4
 Hasse, 31
 Haucke, 34
 Hauswaldt, 7, 24
 Haut, 9
 Hehnlein, 23
 Heide, 17
 Heijink, 17
 Heinrich, 1
 Hellmers, 27
 Hellwig, 4
 Hempel, 25
 Hendrik, 12
 Hennus, 35
 Herding, 28
 Herdtmann, 9, 12, 13
 Herrlitz, 26
 Herzog, 31
 Hess, 27
 Heuser, 24
 Heymanns, 9
 Hintermeier, 23, 24
 Hippel, 9
 Hödel, 26
 Hofwald, 24
 Homan, 31
 Hoogenboom, 22
 Hoosemans, 26
 Huder, 26
 Huijbers, 18
 Huizinga, 20
 Huller, 10
 Hüller, 10
 Huschka, 17
 Hütterer, 25
 Huussen, 32
 I-agent, 2
 Igel, 27
 Jacobi, 9
 Jacobsen, 1
 Janowsky, 9
 Janssen, 15, 16
 Joosse, 28
 Karl, 23
 Karner, 29
 Karsten, 23
 Keijzer, 11, 31
 Kersten, 23
 Ketelaar, 25
 Keurvers, 12, 33
 Keyser, 31
 Kieseewetter, 29
 Kisker, 28
 Kiskes, 28
 Klaps, 23
 Kleiter, 24
 Klop, 34
 Koberg, 25, 27
 Koch, 7, 17, 18
 Koehler, 13, 27
 Köhler, 24, 27
 Kokoman, 23
 Kommando Burkner, 27
 Koopmans, 34

Kossmann, 25
 Kotte, 23
 Kratzer, 23
 Krazer, 23
 Krehl, 8, 13
 Kreuger, 23
 Kriegsorganisation, 3
 Kuhlen, 27
 Kursten, 23
 Kutzner, 31
 Lahousen, 1, 8, 9
 Lalieu, 16, 18
 Langweerden, 33
 Laurinat, 23
 Leinung, 26
 Leitstelle I West, 26
 Leitstelle II West, 27
 Leitstelle III West, 28
 Leitstelle Naher Orient, 24
 Leverkusen, 15
 Li 127, 31
 Liebel, 24
 Lippmann, Rosenthal & Co., 7, 25
 Lorenz, 28
 Luders, 15
 Lukassen, 13
 Mahr, 5
 Mahrman, 25
 Maijer, 31
 Marmann, 25
 Marquardt, 13
 Marwede, 8, 13, 19, 23
 Marx, 23
 Maurer, 3, 4
 Mayer, 23
 Meert, 14
 Meijer Roodenberg, 26
 Meldekopf Kaldenkirchen, 9
 Meldekopf Kleve, 14
 Meldekopf Lobberich, 11
 Meldekopf Nord, 16
 Meldekopf Süd, 15
 Meldeköpfe, 2
 Menuett, 27
 Mercker, 24
 Meses, 31
 Messerschmidt, 23
 METRA Mij, 3
 Meyer, 13
 MI5, 5
 MI6, 19, 20, 31
 Miller, 16
 Mirow, 8, 9, 13
 Moehring, 29
 Monsun, 27
 Mueller, 4
 Müller, 8, 28
 Muttray, 8, 9
 Naeff, 32
 Naumann, 19
 Naval Control Office, 19
 Nebenabwehrstellen, 2
 Nederland-Buitenland Bank, 5
 Nemelka, 9
 Nest Bremen, 3, 4, 11
 Nest Keulen, 5, 8, 11, 12, 18, 22, 33
 Nest Trier, 4
 Neumeister, 13
 Niemann, 4
 Niemeier, 27
 Nitsch, 21, 30
 Norddeutsche Lloyd, 5
 Noronha, 7
 Nudleff, 9
 Obermann, 12
 Olst, 8, 16, 17, 18, 28
 Orkan, 27
 Orta, 10
 Ortmann, 31
 Oster, 1
 Otten, 15
 Otzen, 5
 Oude Ophuis, 17
 Palace Hotel, 31
 Pappenheim, 4
 Passport Control Office, 19, 21
 Perceo, 28
 Peters, 22
 Petersen, 33
 Pfeiffer, 19
 Piekenbrock, 1
 Piepe, 29
 Pijpers, 17
 Pionier Lehrtrupp B, 28
 Plate, 22
 Ponzlet, 12
 Poos, 32
 Professor, 28
 Protze, 21, 29
 R-agent, 2
 Raupach, 8
 recherchebureau Gé van der Molen Azn, 32
 Red Star Line, 5
 Reede, 7
 Reichsdeutsche Gemeinschaft, 6
 Reile, 19, 28
 Remppis, 5, 24
 Rhodius Koenigs Handelmaatschappij, 6
 Richards, 12
 Richthofen, 7
 Rijksduitsers, 6
 Rijst, 24
 Rosenberg, 19
 Roy, 14
 RR-agent, 2
 Ruden, 24
 Rumpe, 23
 Russel, 24
 S 2119, 4
 S-agent, 2
 Salzmann, 29
 Schambacher, 22
 Scharf, 4
 Scharer, 24, 25
 Schellert, 4
 Schellewald, 29
 Scheuermann, 19, 28
 Schiller, 9
 Schmidt, 12
 Schmidt-Rolke, 4
 Schmitt, 16, 22
 Schoewitz, 29
 Schöowitz, 29
 Schreieder, 26

Schuchmann, 27
 Schulze-Bernett, 5, 7, 24
 Schumacher, 26
 Schumann, 28
 Schut, 17
 Seelen, 12, 18, 33, 34, 35
 Sensburg, 23
 Servaes, 23
 Sieg, 27
 Skrodzki, 21
 Snackers, 12
 Snijders, 8, 13
 SOCONAF, 5
 Sokolowski, 19
 Sommer, 6
 Sonderfahndungsliste, 20
 Sonderkommando West, 22
 Sondertrupps, 8
 Sonsmann, 11
 Soppe, 25
 Specht, 23
 Spee, 6
 Spiess, 23
 Sponeck-papers, 21
 Sport en Spel, 11
 Sport und Spiel, 13
 Spreij, 13
 Steffens, 31
 Stegemann, 28
 Stein, 24, 28
 Stelle P, 29
 Steneberg, 28
 Stolze, 9, 23
 Straatman, 18
 Strauch, 24
 Sturm, 18
 Sunda Compagnie, 5
 Symons, 14
 Taunus, 27
 Teeuwisse, 31
 Teseling, 31, 32
 Thiel, 7
 Thimm, 5
 Thomas, 29
 Tibot, 12
 Tiedgemeyer, 29
 Tonnen, 29
 Tornado, 27
 Troost, 29
 U 2411, 4
 U-agent, 2
 Udet, 9
 Uhling, 17
 Uller, 24
 Ulrich, 4
 uniformsmokkel, 18
 Universeel Garage, 17
 Unterberg, 3
 Unversagt, 23
 Verbeek van der Sande, 31
 Vereenigde Scheepvaartmij, 24
 Vermeeren, 26
 Versteeg, 7
 Viruly, 20
 Vlieth, 34
 Voetelink, 7, 25
 Vogt, 14
 Voigt, 4
 Volksduitsers, 6
 Voss, 3
 Vries, 14
 Waals, 32
 Wal, 8, 13
 Wallot, 28
 Walter, 28
 Walther, 9, 10, 12
 Walzer, 28
 Washington-documenten, 21
 Weber, 9, 14, 19, 23
 Wedepohl, 23, 27
 Weerheijm, 30
 Wegman, 17
 Wehrkreise, 2
 Wenglau, 24
 Wenninger, 5
 Wiegand, 28
 Wilhelmina, 12
 Willems, 33
 William, 27
 Winterfeld, 28
 Wissmann, 28, 34
 Witzel, 9
 Wolff, 28
 Wollweber-groep, 4
 Wooning, 30, 31
 Zaaier, 25
 Zentral Kartei V-männer, 2
 Zillecken, 13
 Zimmermann, 11
 Zweibaumer, 24

